Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 3, Sayı 6, 2005, 27-56

Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalcık'ın Çalışmaları*

Halil İNALCIK**-Bülent ARI***

I. Giriş: Halil İnalcık'ın Şehir Tarihi Araştırmaları

İNALCIK'IN ŞEHİR TARİHİ üzerindeki çalışmaları, şehrin ekonomisi, demografik yapısı, nüfusu, dokusu ve şehirlerdeki sosyal sınıflar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Özellikle üzerinde durduğu ve araştırmalarını yoğunlaştırdığı şehirler İstanbul ve Bursa'dır. Bursa üzerindeki çalışmaları, akademik kariyerinin ilk yıllarına kadar uzanır. Türkiye'de Şer'iyye sicillerinin henüz lâyıkıyla araştırmalara tâbi tutulmadığı yıllarda, Halil İnalcık bu kayıtların önemini kavrayarak onları araştırma konuları arasına dahil etmiştir. Bilindiği üzere Tanzimat'la birlikte mahkemelerin Şer'iyye ve Nizamiye Mahkemeleri adları altında ikiye ayrılmaları ve Cumhuriyet ile birlikte ulemaya dayalı hakimlik görevinin tamamen devre dışı kalmasıyla, Şer'iyye sicilleri artık sadece arşiv vesikaları durumuna düşmüştür. Fakat bu yeni dönemde, arşiv vesikası mahiyetindeki sicillerin ne şekilde korunacağı ve araştırmacıların kullanımına sunulacağı hususunda gerekli teşebbüs bulunmuyordu. Her şehre ait Şer'iyye sicili şehir müzelerindeki mahzenlere kaldırılmıştı. Ancak bu defterler son derece elverişsiz şartlarda saklanıyordu. Kimi defterler ise ihmalkârlık ve ideolojik sebeplerle imha ediliyordu.

İnalcık, bu şartlar altında saklanan Bursa sicillerini incelemeye ve toz toprak içindeki çuvallardan çıkardığı defterleri okumaya başladı. Onun teşebbüsüyle en azından Bursa sicilleri korumaya alındı. Bursa sicilleri Topkapı sarayında ciltlenerek temizlendi ve araştırmacıların kullanımına açıldı. Daha sonraları bütün sicillerin tek bir merkezde muhafaza edilmesi kararı alınarak, elde

* Bu yazı; Bülent Arı'nın Türk-İslam-Osmanlı şehir tarihi ve tarihçiliği bağlamında Halil İnalcık'la yapmış olduğu söyleşinin, yine Bülent Arı tarafından derlenip düzenlenmesinden oluşmaktadır.

** Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü.

*** Dr., Çankaya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.

bulunan bütün Şer'iyye sicilleri Ankara'daki Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu arasında toplandı. İnalcık'ın Bursa sicilleri üzerindeki araştırmalarının ardı ardına yayınlanmasıyla, Şer'iyye sicillerinin Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi için ne kadar büyük önem taşıdığı daha iyi anlaşıldı. Bu suretle, devletin tarihinin yanı sıra halkın tarihini de aydınlatmak için Şer'iyye sicilleri tarih araştırmacıları nezdinde öne çıktı.

Bursa'daki çalışmalarını sürdüren İnalcık, öncelikle Bursa sicilleri arasından derlediği Fatih Sultan Mehmed'e ait fermanları yayınladı.[1] Böylece Fatih'in fermanlarının bazıları ortaya çıkmış oldu. O devirde fermanlar ve Divan-i hümâyun kararlarının suretleri henüz "Mühimme Defterleri" adı altında kaydedilmediği için bu döneme ait fermanların neşri, tarihçiler açısından büyük önem taşımaktadır. Bursa sicilleri üzerine yaptığı derinlemesine çalışmalarını *Encyclopaedia of Islam*'ın ikinci baskısı için yazdığı "Bursa" maddesinde yayınladı.[2] Daha sonraki yıllarda bu sicillerden seçtiği önemli vesikaları tam metin halinde ve Osmanlıca olarak Türk Tarih Kurumu *Belgeler* dergisinde yayınladı.[3]

Halil İnalcık bundan sonraki çalışmalarını İstanbul üzerine yoğunlaştırdı. Önce harap bir şehir halinde Bizans'tan devralınan İstanbul'un, fetihten itibaren, II. Mehmed'in bizzat takip ettiği siyaset sonucu nasıl iskân edildiğine dair bulgularını yayınladı.[4] İstanbul'un çarşıları, hanları, hamamları, camileri, külliyeleri ve mahalleleriyle nasıl bir Türk ve İslam şehri haline getirildiğini, yine onun seri halinde neşrettiği makalelerinden takip etmekteyiz.[5] Onun bu seri

1 Halil İnalcık, "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, 1947, sy. 11, s. 693-708.

2 Halil İnalcık, "Bursa", *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı, 1960, c. I, s. 1333-1336.

3 Halil İnalcık, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar I", *Belleten*, 1960, sy. 24, s. 45-101; a.mlf., "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihi İle İlgili Belgeler: Bursa Şer'iye Sicillerinden Seçmeler II", *Belgeler*, 1988, sy. 18, s. 1-41.

4 Halil İnalcık, "The Rebuilding of Istanbul by Sultan Mehmed the Conqueror", *Cultura Turcica*, 1967, sy. 4, s. 5-15; a.mlf., "The Policy of Mehmed II Toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, 1969-1970, sy. 23-25, s. 231-249; a.mlf., "Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası", çev. Fahri Unan, *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1988, sy. 3, s. 205-214; a.mlf., "Istanbul After the Conquest", *Istanbul City and Municipality*, İstanbul: Istanbul Metropolitan Municipality Department of Cultural and Social Affairs Press, 2002, s. 31-38; a.mlf., 'Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası', *Habitat II: Dünya Kenti İstanbul*, İstanbul: Tarih Vakfı, s. 22-37; a.mlf., 'The Conqueror, The Conquest and the Rebuilding of Istanbul', çev. Orhan Birgin, *Habitat II: İstanbul-World City*, İstanbul: Tarih Vakfı, s. 22-37.

5 Halil İnalcık, "Istanbul", *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, 1973, c. IV, s. 138-140; a.mlf., "The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul", *International Journal of Turkish Studies*, 1979-1980, c. I, sy. 1, s. 1-17 [Türkçesi için bkz.: "İstanbul'un İncisi: Bedesten", Mustafa Özel (haz.), *İktisat ve Din*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, s. 119-136]; a.mlf., "İstanbul: An Islamic City", *Journal of Islamic Studies*, 1990, s. 1-23 [bu yazı, yazarın *Essays in Ottoman History* adlı çalışması içerisinde de yer almaktadır (İstanbul: Eren Yay., 1998, s 247-271)]; a.mlf., "İstanbul: Bir İslam Şehri", çev. İbrahim Kalın, *Dergâh*, 1992, sy. 24, s. 14-15 [devamı, aynı dergi, sy. 25, s. 15-17]; a.mlf., "İstanbul (Türk Devri)", *DİA*, 2001, c. XXIII, s. 220-239.

makalelerinde şehrin demografik, sosyal ve kültürel dokusu ile ekonomik yapısının bir fotoğrafı ortaya çıkarılmaktadır.

İnalcık, ilerleyen yıllarda farklı konularda araştırmalara yönelmekle beraber, İstanbul ve Bursa'ya olan ilgisini kaybetmemiştir. Galata, Eyüp ve Üsküdar hakkındaki yayınları bunun göstergesidir.[6] Eyüp Belediyesi tarafından bugüne kadar dokuzuncusu düzenlenen Eyüp sempozyumlarını örgütlemiştir. Kezâ 2003 yılından itibaren düzenlenmeye başlanan ve bu yıl üçüncüsü tertiplenen Üsküdar Sempozyumlarına katılıp akademik desteğini sürdürmüştür. Galata üzerine yayınladığı kapsamlı makalesinde Galata sicillerinden örnekler vermiştir.[7] Galata'nın fetihten sonraki bir yüzyıllık tarihini ele alan bu araştırması, Bizans dönemindeki Ceneviz Galata'sının nasıl bir Osmanlı ticaret merkezi haline geldiğini açıklamaktadır.

Osmanlı liman şehirlerine incelemelerine kayda değer bir örnek olarak İnalcık'ın Harvard Üniversitesi yayınları arasından çıkan *Kefe Gümrük Defteri* adlı eserini sayabiliriz.[8] Bu çalışmasında Kefe'nin ekonomik ve sosyal hayatının yanı sıra mahallî otoritelerin bir portresini de görmek mümkündür. Liman şehri olması dolayısıyla gümrük kayıtlarından yola çıkan bu eser, şehrin ticarî trafiğini ve yapılan çeşitli yolsuzlukları aydınlatmaktadır.

Halil İnalcık, yukarıda saydığımız bütün araştırmalarının özünü, 1994'te yayınladığı *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* adlı kitabında yansıtmaktadır.[9] Türkçe'ye de tercüme edilen bu eserde, hem Osmanlı şehirlerinin özellikleri, hem de Bursa, İstanbul, İzmir ve Halep gibi önemli şehirlerin uluslararası ticaret bakımından rolleri ve fonksiyonları yer almaktadır. İnalcık, şehir tarihi araştırmalarının yayınını henüz tamamlamış değildir. İstanbul üzerinde topladığı arşiv vesikaları büyük bir koleksiyon oluşturduğundan, kapsamlı bir İstanbul tarihi yazmak için çalışmalarını sürdürmektedir. Onun Bur-

6 Halil İnalcık, "Ottoman Galata, 1453-1553", Edhem Eldem (ed.), *Prèmiere Recontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie moderne*, İstanbul: Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, 1991, s. 17-105 [bu yazı, yazarın *Essays in Ottoman History* adlı çalışması içerisinde de yer almaktadır (s. 275-376)]; a.mlf., "Eyüp Projesi", *Eyüp: Dün / Bugün, Sempozyum, 11-12 Aralık 1993*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1994, s. 1-23; a.mlf., "Eyüp Sultan Tarihi Ön Araştırma Projesi", Tülay Artan (ed.), *XVIII. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998, s. 1-14; a.mlf., "Eyüp Sicillerinde Toprak, Köy ve Köylü", *XVIII. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*; a.mlf., "Açış Konferansı", *I. Üsküdar Sempozyumu, 23-25 Mayıs 2003, Bildiriler*, İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004, c. I, s. 11-14.

7 Halil İnalcık, "Ottoman Galata, 1453-1553".

8 Halil İnalcık, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, The Customs Register of Caffa, 1487-1490*, Cambridge: Harvard University, Ukrainian Research Institute, 1996.

9 Halil İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1600*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994 [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, çev. Halil Berktay, c. I, İstanbul: Eren Yay., 2000].

sa üzerindeki araştırmaları ve yaptığı yayınların şehrin tarihine katkısına bir şükran nişanesi olarak, Bursa Osmangazi Belediye Meclisi, Muradiye Mahallesi'nde bulunan Muradiye Külliyesi'ni Sultan II. Murad Caddesi'ne bağlayan sokağa Prof. Dr. Halil İnalcık Sokağı adının verilmesi kararını almış ve 13 Ekim 2005 tarihinde yapılan bir törenle tabela yerleştirilmiştir.

II. Türk-İslam ve Osmanlı Şehirciliği

Bu bölümde ele alınan başlıca konular, Türklerin kullandıkları fetih metodları ve bir şehrin fethinden sonra aldıkları ilk tedbirler; şehrin iskanı ve yerleşme bakımından yapısı ve çeşitli dinî ve sosyal grupların şehirde yerleşme mekânlarıdır.

Bu çerçevede, şehir araştırmalarında kullanılan başlıca arşiv malzemesi tanıtıldıktan sonra başta İstanbul olmak üzere Osmanlı şehirlerinin demografik, sosyal ve mimarî yapısı tahlil edilecektir. İstanbul'un önemli unsurlarından olan Eyüp, Galata ve Üsküdar ile bu bölgelere ait araştırmalar ve akademik faaliyetler, makalenin kalan kısmında sunulmaktadır.

A. Şehirlerin Fetih Metodları

Tarihçilerimiz, Selçuklu devrinde şehirlerin ele geçirilmesi ve işgâli üzerinde fazla durmamaktadırlar. Ancak bu hususta Tuncer Baykara'nın bazı önemli çalışmaları bulunuyor. Öncelikle Batı Anadolu'nun *Uc* bölgesindeki önemli şehirlerin nasıl fethedildiği, fetihlerde hangi metotların kullanıldığı, şehir fethedildikten sonra ilk olarak ne gibi tedbirlerin alındığı hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Batı Anadolu'da, bilhassa Aydın ve Osmanlı beylikleri tarihinde şehirlerin fetih metotları üzerinde oldukça açık bilgiye sahibiz. XIV. yüzyılda genellikle Türkler şehirleri şu şekilde ele geçirmekteydiler: Osmanlılar ancak 1380'lerde, Balkan fütuhatı sırasında top kullanmaya başlamışlardır. 1389 Kosova Muharebesinde sahra topu kullanıldığını kesin olarak söyleyebiliriz. Ondan önce bir şehri teslime zorlamak için güdülen başlıca metod, uzun süre abluka altında tutarak şehri besleyen bölgeyi itaat altına almak ve şehirle bağlantısını kesmekti. Sürekli tecrit taktiği için büyük şehirlerin yakınında *havale* kuleleri inşa edilmekteydi. Şehrin su kaynakları da kesilirdi. Filibe'nin fethinde su kaynağının kesildiğine dair bir halk rivayeti vardır. Bu inşaat için yerel Hıristiyan usta ve işçiler kullanılmıştır. Batı Anadolu'da, Aydın'da Birgi ve Ayasluğ şehirleri bu şekilde teslime zorlanmıştır. *Havale* kuleleri yapıldığını kesin olarak bildiğimiz bir muhasara vardır. 1302'de İznik yakınında Draz Ali kulesi yapılmış ve bu abluka 1331'e kadar 30 yıl sürmüştür. 1334'te İznik'e gelen İbn Battuta, seyahatnamesinde bu uzun ablukadan bahseder.

Bitinya'nın diğer büyük şehri olan Bursa aynı şekilde abluka altına alınmıştır. Bursa muhasarası sırasında yüksekte Balabancık kulesi ve ovada Aktimur havale kulesi inşa edildi. Aç kalan şehir de sonunda teslim oldu. Tekfur şehrin açlıktan teslim edildiğini itiraf eder. Havale kuleleri ile uzun abluka taktiği Balkanlarda şehirlerin tesliminde uygulanmıştır.

Uzun abluka sırasında şehri aç bırakmak metoduyla beraber kaynaklarda tespit ettiğimiz ikinci taktik şudur: *Havale* kulesinde yerleşen Türk kumandanı, kaleden dışarı çıkan Hıristiyan kumandanını pusuya düşürmek için devamlı gözetleme halindedir. Şehrin kumandanını ele geçirdikten sonra şehrin önüne gidip halka teslim olmaları söylenir. Osmanlı rivayetlerinde, birçok şehir hakkında bu yöntemin kullanıldığı ifade edilmiştir. Sarp bir yerde olan Dimetoka kalesini şehre yakın bir burgazdan, devamlı sûrette gözetleyen Hacı İlbeyi sonunda kale kumandanını ele geçirmiş ve halkı teslim olmaya ikna etmiştir (1360). Başka kaleler için de, daha Orhan zamanında, bu metodun kullanıldığını görüyoruz. İlk bakışta efsane gibi görünse de bu metodun gerçek olduğu açıktır.

Şehirlerin fethinde ikinci taktik, komutanın *yağma* ilânıdır. İslam hukukuna göre gayrimüslimlerin elindeki bir şehrin kumandanına üç kere "Teslim ol, şehir kapısını aç" ihtarı verilir. Ondan sonra saldırı başlar. Zorla alınan şehir "yağma"ya tâbi olur. Bir şehrin teslimi için üçüncü metod, şehir halkına "eman" (İslâmî) garantilerini vermektir. Meselâ 1387'de Selanik ve birçok Balkan şehirleri bu şekilde teslim alınmıştır.

Eman usûlü İslâm hukukuna göre uygulanan bir taktiktir. Uzun bir kuşatma neticesi aç susuz kalan şehir halkına güvence verilir. "Teslim olursanız, canınız, malınız ve kendi dininizi serbestçe icra hakları verilecektir" denilir. Bu teklif İslamî bir yeminle teyit edilir. Hıristiyan halk, Müslümanların sözüne dînen sadık olduğunu bildiklerinden, teslim olur. Birçok şehir Türklere yeminle imzalanmış bir *emannâme* [*ahdnâme*] ile teslim olmuşlardır. Bunun en güzel misali dört sene muhasara altında sıkıntıya düşen Selanik'in teslimidir. Diğer örnek, Ceneviz Galata'sının teslimidir. Ceneviz halkına güvence belgesi, Zaganos Paşa tarafından verilmiştir. Bu güvencenin belgesinin Rumca metni günümüze ulaşmıştır.[10]

Emannâme veya *ahdnâme* denilen bir güvence neticesi, birçok şehir Osmanlı idaresine girmiştir. Daha sonra biz bu tür şehirlerde, Hıristiyan nüfusun ve kiliselerin devamını görüyoruz. Şayet emannâme teklifi üçüncü defa reddedilirse o zaman Türk komutan "yağma" ilân ederdi. Bu dinî bakımdan onaylanan bir durumdur. *Yağma* ilânı ne demektir? İstanbul fethi de yağma ile gerçekleşmişti. Fatih Sultan Mehmed Bizans imparatoruna -sonradan Bizans Başbakanı Lukas Notharas'ın itiraf ettiği üzere- üç defa teslim teklifinde bulunmuş, fakat bu teklifler Venediklilerin baskısıyla reddedilmişti. Fatih de o zaman

10 Halil İnalcık, "Ottoman Galata, 1453-1553".

"yağma" ilân etti. II. Mehmed, Notharas'a yağma kararı verdiğinden dolayı üzüntü duyduğunu söyledi.[11] Eğer II. Mehmed "yağma" ilân etmeseydi, İstanbul alınamazdı.

Şehir halkı İslâmî güvenceleri (can–mal emniyeti) reddettiğinde, halk esir alınıp malları yağma edilir. Şehir halkının geleceğini, fetheden kumandan tayin eder. Balkanlarda birçok şehir nüfusunun Müslüman, bazı şehirlerin nüfusunun ise Hıristiyan-Müslüman olarak karışık olduğunu görüyoruz. Bunun sebebi gayet açıktır: Birinci tip şehirler yağma, ikinci tip şehirler ise eman ile alınmıştır. Balkan tarihçileri bu durumu bilmediklerinden şehirlerin yapısı hakkında yanlış kanaatlere varmışlardır. Bazı sözde aydınlarımız da, güya insanî sebeplere dayanarak İstanbul'un neden yağma edildiğini sorgulayarak dövünürler. Tarihimiz, bugünkü kavram ve inançlar değil, o zamanki inançlar dikkate alınırsa daha iyi kavranabilir. İstanbul'un fethinde olduğu gibi şehir yağma ile alındığı zaman bütün şehir halkı esir edilir. O zaman da bütün İstanbul halkı çadırlarda idi. Sonradan Fatih bu harap şehri iskân etmek için kesin tedbirler aldı. Bu konuya aşağıda temas edilecektir.

Bir şehir yağma ile alındığında, Fatih'in yaptığı gibi eski Hıristiyan nüfusu affedip yerleştirmek yahut sürgün usulüyle halk getirip yerleştirmek suretiyle şehir nüfuslandırılmaya çalışılıyor. Bu husus İstanbul misalinde ele alınacaktır. Genellikle yağma ile boşalan şehre, vaatlerle Türklerin gelmesi teşvik edilir veya "sürgün" usûlüyle Türk nüfus getirilip yerleştirilirdi. *Emannâme* ile teslim olan şehirlere yine Türk Müslüman nüfusu yerleştirmek için tedbirler alınırdı. Zirâ Hıristiyan halk tamamen bırakılırsa, direnip ilerde isyana teşebbüs etme tehlikesi vardı. Trabzon'u aldığı zaman Fatih'in etraftan Türk nüfus getirdiği biliniyor. Fatih, İstanbul'un fethinden sonra, şehre Anadolu'dan 5.000 aile getirilip yerleştirilmesi emrini vermişti. Bu metot Balkanlar'da da uygulandı. Bu uygulamalar bize şehirlerdeki Türk-Hıristiyan nüfus karışımı hakkında bilgi vermektedir. Atina da nüfusu karışık bir şehirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda şehir nüfusunun din ve kültür dokusu, alınan tedbirler ve takip edilen iskân siyasetiyle yakından alâkalıdır.

B. Osmanlıların Bir Şehri Fethettikten Sonra Aldıkları Tedbirler

Osmanlılar bir şehri fethedince derhal ve ilk olarak ana kiliseyi camiye çevirir ve ona *Ulu Cami* adını verirler. Her şehirde bir ulu cami vardır. Yani Osmanlılar şehri hemen Müslümanlaştırırlar. Fatih de İstanbul'u fethedince Ayasofya'yı şehrin "cami-i kebiri" ilan etti ve cizye gibi gelirleri bu camiye vakfetti. Kendi Fatih Külliyesi'ni yapıncaya kadar bu durum devam etti, fakat yine de

11 Bkz. Kritovulos, *İstanbul'un Fethi*, Muzaffer Gökman (haz.), İstanbul: Akşam Kitap Klübü, 1967. Karalidi tarafından tercüme edilen eser 1328/1912 yılında *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* ekleri arasında Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi tarafından *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sânî* adıyla neşredilmişti.

Ayasofya daima padişahların Cuma namazına çıktıkları şehrin *cami-i kebir*i olma vasfını devam ettirdi, ta ki müze oluncaya kadar.

Bir kilisenin camiye tevcihi, fetihten sonra şehrin İslamlaştırılması manasına gelir. Hemen ardından da şehre bir kadı tayin edilir. Osmanlı'da seyfiyye ve kalemiyye kesin olarak ayrıldığından asayiş, inzibat işlerini takip için kadıyla birlikte bir de subaşı tayin olunurdu. Fatih İstanbul'u fethettiği zaman Hızır Beyi kadı, Karışdıran Süleyman Beyi subaşı tayin etti. Osmanlılar, Balkanlarda da fetihlerden sonra her şehirde aynı usulü takip etmiştir. Bu durum, o şehrin resmî *tahrîr*i (Defter-i Hakanî'ye kaydı) suretiyle Osmanlı arşivinde resmî bir belge altında kaydedilmiş bulunuyor. Vergiye tabi olanlar-olmayanlar, resmî şahıslar, mahalleler, mahallelerdeki Müslim ve gayrimüslimler, reâya ve askerî sınıf ayrı ayrı her şehir için mufassal bir şekilde tahrir defterine geçilir. Bu tahrirden sonra, o şehrin İmparatorluğun resmî bir parçası olma süreci tamamlanmış olur. Bilhassa büyük şehirlerde ayrıca başka askerî tedbirler de (hisar inşası gibi) alınır.

Şehir, fizikî bakımdan üç genel kısımdan ibarettir.

1. Hisar. En son müdafaa kısmı ki, şehrin en sarp ve müdafaası en kolay yerindedir. Mesela Ankara'da kale içinde bugün mevcut olan Hisar.
2. Şehir büyüdükten sonra o hisarın altında, asıl şehri çevreleyen ikinci bir hisar vardır. Halkın oturduğu ve Çarşı Pazar olan yerler bu surun içindedir. Ankara'da yine Hisarın etrafında bir dış sur vardı. İstanbul'un hisarı ise Yedikule'dir. Fatih onu Yedikule olarak yeniden inşa etti. İstanbul'un bir başka özelliği daha vardır: Payitaht olduğu için, saray-i hümâyun surlarla şehirden tamamen ayrılmıştır. Birinci saray Theodosius Forumu denilen, Bayezid meydanı karşısında, bugün İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu yerdeydi. Fetihten sonra ilk olarak orada Eski Saray adıyla bilinen saray yapıldı ve duvarlarla çevrildi. I. Murad devrinde Bursa sarayının da duvarlarla çevrili olduğu biliniyor. Saray duvarları 12 kule ile çevriliydi.
3. Şehir büyüdükten sonra şehrin dışındaki varoş. Bursa Osmanlılar tarafından fethedilince hisardaki bütün Hıristiyanlar varoşa çıkarıldı. Bugünkü Hisar Mahallesi'ne, saray ve resmî devlet büroları yerleşti. Topkapı Sarayı'nın bir duvarla çevrili olması gibi Bursa'da da saray, şehirdeki hisardan bir duvarla ayrılmıştı. Genelde varoş müdafaa surlarıyla çevrilmediğinden dışardan gelen saldırıya açıktır. Oraya genellikle gayrimüslim halk ve şehre sonradan gelenler yerleşir. Şehre sonradan gelenler "cemaat" denilen grubu oluşturur. Zamanla bu cemaat gelişir ve mahalleleri oluşturur. Bu durum en çok Yahudi iskânında görülmektedir.

1492'den sonra Osmanlı topraklarına İspanya'dan tahminen 100.000 Sefardik Yahudi göç etti. Osmanlı hükümeti bunları Balkan şehirlerine, Avlonya'ya,

Selanik'e, Niğbolu'ya, İstanbul'a ve Filistin'de Safed'e yerleştirdi. Selanik adetâ bir Yahudi şehri oldu. İstanbul'da da binlerce Yahudi hanesi mevcuttu. Varoşlar zamanla büyük mahalleler halini aldı ve Osmanlı şehirciliğinde yeni bir gelişme safhasını oluşturdu. Bazen bu varoşlar duvarla da çevrilirdi. Galata'daki Ceneviz kolonisinin beş büyük kısım halinde duvarlarla ayrılmış olduğu görülür. Eski haritalarda bu açıkça bellidir. Galata'da Cenevizliler ilk kolonilerini kurduklarında Pera küçük bir mahalle gibi idi. Koloni gelişmeye başlayınca Ermeniler ve Rumlar gelip etrafta yerleşmeye başladılar. İlk Ceneviz çekirdek şehri Haliç'e doğru uzanan bugünkü Perşembe Pazarı kısmıdır. Cenevizlilerin kilise ve sarayları da oradaydı, Podestaları orada oturuyordu. İlk Ceneviz bölgesinin yapısı, sonradan surlarla çevrili olan diğer mahallelerden farklıdır. Orada bütün Ceneviz kolonilerinde olduğu gibi, sokaklar birbirine dik olarak gelir. Evliya Çelebi bu sokakları anlatırken "satrançvârî" ifadesini kullanır. Daha sonra gelenler Tophane tarafında ayrı ayrı Ermeni ve Rum mahalleleri oluşturdular, ama onların sokakları eğri büğrüdür. Orası sonradan surla çevrilmiştir. Bir asır zarfında şehrin gelişmesiyle Pera etrafa yayıldı. Göç eden Ermeniler genellikle akrabalarının yanına geliyordu. İşte bu suretle bir Ermeni mahallesi, bir Rum mahallesi teşekkül etti. Bunlar zamanla surlarla çevrildiği için Galata'nın tipik yapısı bal peteğine benzer. Galata Kulesi'nden bakılırsa şehrin nasıl bir gelişme gösterdiği görülebilir. Pera zamanla büyük bir şehir halini almıştır. Karadeniz sahillerindeki bütün Ceneviz kasabaları bu şekilde bir gelişim gösterir. Sonradan gelen halk genellikle marjinal işlerle uğraşır. Mesela Galata'da hamalların çoğu Rumlardı. Kayıkçılığı Trabzonlular yapıyordu. Seyyar satıcılığı Arnavutlar aldı.

Demek ki bütün Osmanlı büyük şehirlerinde; (1) şehri müdafaa eden Hisar, (2) Çarşı ve pazarların bulunduğu surlarla çevrili kale, (3) Varoş olmak üzere üç fizikî kısım vardır. Gelibolu'da yine aynı sistemi görmek mümkündür. Hisar içinde de -sahil şehirlerinde- Patras'ta, Koron'da şehri müdafaa için kuvvetli garnizonlar vardı. Yeniçeriler, azepler ve gönüllüler yerleşir; şehir halkı muafiyetler bağışlanarak hisar müdafaasında görevlendirilirdi. Mesela Arnavutluk'ta sürekli saldırıya maruz kalan Akhisar'ın Hıristiyan halkına vergi muafiyeti bağışlandı. Böylece gelen düşmanla işbirliği yapmaları önleniyordu. Sonradan orası İskender Bey'in merkezi olmuştu.

Hisar'da (mesela Ankara'da bayrak asılı olan hisar) bu sayılan askerî gruplar değil, yalnız Yeniçeriler otururdu. Yeniçeriler müdafaa hususunda en sadık askerî grup sayıldığı için hisar onlara aitti. Başlarında bir dizdar bulunurdu. *Mustahfızân* adı verilen bu Yeniçeriler, beylerbeği ve sancakbeyinden değil, sadece padişahtan emir alırlardı. Şehirlerde *ayyâr* denilen gençlerden oluşan işsiz güçsüz takımı sürekli asayişi bozucu hareketlerde bulunurlardı. Mesela Hıristiyan ve Yahudi mahallesinde yangın çıkarır, yağma yapmak isterler. Dizdarın başlıca vazifesi bu *ayyâr* takımını önlemektir. Bağdat'ta, Budin'de, Şam'da şeh-

ri koruyan 500 Yeniçeri vardı. Daha sonraları XVII. asırdan itibaren bu Yeniçeriler şehrin tüm idaresini ele aldılar. Cezayir'de, Tunus'ta ve Bosna'da da böyle olmuştur. Bunların başbuğuna "Dayı" adı verilirdi. Buralar bir Yeniçeri şehri haline gelmişlerdir. XVIII. asırda Bosna'ya gelen bir Fransız, "bunlar kendi kendilerini idare eden bir cumhuriyet" ifadesini kullanmaktadır. Devletin tayin ettiği vali bile onların rızası olmadan gelip göreve başlayamazdı. Belgrad da zamanla aynı duruma düştü.

Evvelce bu Yeniçeriler, şehirlerde dizdarın kumandası altında küçük bir grubu oluşturuyorlardı. Fakat Celâlî isyanları üzerine padişah büyük şehirlerdeki kalelere çok sayıda Yeniçeri ve sipahi asker gruplarını yerleştirmeye başladı. Yeniçerilerin kumandanına *Yeniçeri serdarı*, sipahilerin kumandanına *Kethüdayeri* adı veriliyordu. Evliya Çelebi, her gittiği yerde Yeniçeri serdarını ve Kethüdayerini isimleriyle verir. Bunlar, Sultanın kulu oldukları ve mahalli otoritelere tâbi olmadıkları için, zamanla imtiyazlı bir grup olarak şehirlerde yerleştiler ve hakimiyet kurup mahallî otoriteleri saymamaya başladılar. Bu durum, âyanların ortaya çıkması sûretiyle Osmanlı şehir dokusunda yeni bir gelişme olarak kaydedilmelidir.

Şehir tarihi için bilhassa XVII. asırdan itibaren en önemli kaynağımız Evliya Çelebi'dir. Evliya Çelebi gittiği her şehir halkının sosyal hiyerarşisini tavsif eder. Evvela şehrin resmî ve askerî zâbitlerini, sonra kadısını, muhtesibini, şehir kethüdasını sayar. Kethüda o şehri, kadı ve hükümet nezdinde temsil eder. Kadı şehri ve pazarı muhtesib vasıtasıyla teftiş eder. Asayişi muhzırla temin eder. Genel polis işleri dizdara yahut Yeniçeri serdarına bağlıdır. Evliya Çelebi her şehirde evvela bunları sayar. Sultanın gönderdiği, *Ağa* denilen serdar ve dizdar *sahib-i siyaset*tir. Şehirde sahib-i siyaset olanlarla olmayanlar birbirinden ayrılır. Sahib-i siyaset olanlar tam otorite sahibidir ve bunlar suçluları yakalayıp ceza verme yetkisine sahiptir. Sahib-i siyaset olanlar el kesme gibi ağır cezaları, muhtesib ise pazar halkına falaka ve para cezası gibi hafif cezaları verir. Nüfus da Evliya Çelebi hiyerarşisinde şöyle sıralanır: Önce en imtiyazlı sınıf olarak Seyyidler, vergiden muaf, şerefli ve itibarlıdırlar. Seyyidler her büyük şehirde büyük bir grup oluştururlar. Bunların çoğu sahte seyyidlerdir. Nakibü'l-eşraftan belge alıp vergi imtiyazı sağladıklarından seyyidlik iddiasında olanlar sürekli artış göstermiştir.

Bir tahrir defterinin -mesela Paşa Livası tahrir defterinin-; dört şehir, on kasaba ve dört kaleden oluştuğunu görüyoruz. Her şehrin yapısı tahrirlerde anlatılmaktadır. Paşa Livası'nda, 41 cami, 267 mescid, 18 medrese, 16 imaret, 38 zaviye, 22 kervansaray, 56 hamam vardır. Paşa Livası'nın merkezi Edirne'dir. Burada Osmanlıların Rumeli'de şehirleri nasıl imar ettiklerini görüyoruz. Camiler, medreseler, imaretler hep Osmanlı eserleridir. Mesela Evrenos Gazi Batı Trakya'yı fethedince ilk iş olarak ahi zaviyeleri, kervansaraylar ve camiler inşa etti. Yani fetih, iskân ve imarla beraber gidiyordu. Şimdi bu eserlerden ayakta ka-

lanlar Yunanistan tarafından AB fonlarıyla ve turistik maksatlarla restore ediliyor. Evrenos Gazi'nin yaptırdığı büyük han halâ ayaktadır ve ziyaret ediliyor. Demek ki şehrin yapısı, nüfus, nüfusun sosyal hiyerarşisi bizim arşiv vesikalarında ve özellikle tahrir defterlerinde tam ve ayrıntılı olarak tespit edilebilir. Balkanlar'ı adım adım dolaşan Machiel Kiel'in tespitine göre, Osmanlı devrinde yapılan mimârî eserlerin % 90'ı kasden tahrip edilmiş, sadece belli başlı eserler ayakta kalmıştır.

Osmanlı şehri üzerine Nikolai Todorov'un *Le Ville Balkanique* adlı eseri ve arşiv vesikalarına göre yapılan çalışmalar, Edirne, Selanik, Sofya, Filibe şehirleri üzerine yapılan incelemeler: XIX. asırda Rus istilâları ve millî devletlerin kuruluşuyla ve zoraki göçlerle beraber şehirlerin nüfus yapısının tamamen değişmiş olduğunu gösteriyor. XIX. asır sonlarında Rumeli'de 4 milyon Türk/Müslüman vardı. Bunların büyük kısmı göçe zorlandı. Şehirlerden Osmanlı izlerini silmek için binalar, köprüler dahi tahrip edildi. Bu da Balkan milliyetçiliğinin kara yüzüdür.

Şehircilikte bir diğer önemli nokta da şudur: Büyük Balkan tarihçisi Constantin Jirecek'e göre Osmanlı devrinde yollar, köprüler ve ticarî ilerleme sayesinde Balkan şehirleri büyümüş ve Osmanlılar hakikaten şehir kurucusu durumuna gelmişlerdir. Evvela İstanbul'u ele alacak olursak: İstanbul'un 1478 tarihli bir nüfus tahriri vardır (bkz. Tablo—1). 1478'de İstanbul için ilk defa nüfus tahriri yapıldı. İstanbul fetih esnasındaki nüfusu, Bizantinist Schneider'in araştırmasına göre 40-50 bin arasındadır. Fatih döneminde yapılan tahrire göre nüfus yaklaşık 15.000 haneye erişti. Bunu beşle çarpacak olursak 75 bin nüfus olduğunu görürüz. Pera'da o zaman 1500 hane yaşıyordu. Kanuni zamanında nüfus yaklaşık 500 bine ulaştı ve İstanbul bütün Avrupa'nın en büyük şehri haline geldi. İstanbul o zaman Paris ve Londra'dan daha kalabalıktı.

	İstanbul'da Hane sayısı	**Galata'da Hane sayısı**
Müslümanlar	8951	535
Rum Ortodokslar	3151	592
Yahudiler	1647	—
Kefe sürgün halkı	267	—
Karaman sürgün halkı	384	—
Ermeniler	372	62
Avrupalılar	—	332
Çingeneler	31	—
TOPLAM	**14803**	**1521**

Tablo-1: 1478 tarihli İstanbul nüfus sayımı.

Şehir büyüyünce, Osmanlılar asayiş, iâşe ve su meseleleri için geniş tedbirler aldılar. Mesela İstanbul'un et ihtiyacının karşılanması için Rumeli ve Anadolu'dan koyun getirtilmesi işi, yani *celebkeşlik*, bazı zenginler üzerine yüklendi. Su işlerinin halledilmesi ilkin Fatih zamanında *Kırk Çeşme* ile ele alındı. Kanunî döneminde Sinan'a havale edildi ve tamir ve yeniden inşa yoluyla su kemerleri yapıldı. Osmanlı şehirciliği ciddi bir konu olarak ayrıca ele alınmalıdır. Bu hususta mimarî tarihimiz için özellikle Doğan Kuban'ın yayınları önemlidir.[12] Su medeniyeti ile ilgili olarak İTÜ çalışıyor, ama bunlar yeterli değildir. Osmanlı-Türk medeniyetinin çok önemli bir veçhesi olarak bu konuda geniş araştırmalar yapılmalı, enstitüler kurulmalıdır. Mesela Kanunî Sultan Süleyman İstanbul'da her mahallede bir çeşme yaptırdığı gibi Medine ve Kudüs'te inşa veya tamir ettirdiği su yolları hâlâ kullanılmaktadır. Suyollarının devamlı bakımı için *Suyolcuları* diye bir teşkilat kuruldu. Sadece bu bile Osmanlı şehirciliğinin ne kadar önemli organizasyonlara vücut verdiğini açıkça göstermektedir.

C. Şehir Tarihi Üzerine Önemli Arşivler

Şehir tarihi üzerinde en kapsamlı kaynağımız Şer'iyye Mahkemeleri kadı sicilleridir. Kadı; kişilerin şahsî sorunlarını, anlaşmazlıkları, ölüm halinde miras taksimi için eşya listelerini sicil defterlerine kaydeder. Kadı -aynı zamanda bir idare adamı olduğundan- siciller merkezden gelen fermanları ve yabancıların ticaretine ait belgeleri içerir. Bu suretle tüm İmparatorluk ölçüsünde Yemen'den, Mısır'dan Macaristan'a kadar kadıların günümüze gelen binlerce sicil defteri bize kadar ulaşmıştır. Yalnızca -İstanbul Müftülüğü'nün ayrı bir arşiv binasında saklanmakta olan- İstanbul'un kadı sicilleri 9 binin üzerindedir. Suriye, Makedonya ve Bulgaristan'da tahripten kurtulmuş kadı sicilleri üzerinde çok önemli şehir tarihleri yazılmış bulunmaktadır. Bu zengin kaynaklar, memleketimizdeki şehir çalışmalarında da kullanılmıştır. İlkin, Anadolu'nun başlıca şehirlerinde bulunan Halkevleri ve orada çalışan lise hocaları Halkevi dergilerinde bu sicillere dayanarak birçok makale yayınlamışlardır. En tanınmış olanları Çağatay Uluçay'ın Manisa, Dağlıoğlu'nun da Bursa sicilleri hakkındaki araştırmalarıdır. Bu çalışmalar önemli malzemeyi tanıtmış olmakla beraber, şüphesiz ki, metot bakımından mükemmel sayılmazlar.

Halil İnalcık, Osmanlı şehir tarihi çalışmalarına 1950'ye doğru Bursa'da Kadı sicilleri üzerinde çalışarak başladı. Bursa'daki bir müzede bulunan kadı sicilleri üzerinde araştırmalar yaptı. Bu sicillerin tarihi de dikkate değer bir meseledir. Cumhuriyetin ilk yıllarında birtakım bağnaz kişiler bu sicilleri yok etmeye çalışıyorlardı. Bursa Yeşilcami imamı bu sicilleri çuvallar içine koyarak evine götürdü. Daha sonra da müzeye teslim etti. Bu sicillerin yardımıyla, Bursa mahalleleri konusunda ilk çalışmalar Köseoğlu ile başladı.

12 Doğan Kuban'ın İstanbul hakkındaki diğer makalelerinin yanı sıra kapsamlı çalışması için bkz. *İstanbul: Bir Kent Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996.

Bu siciller Fatih devrinin ortalarından itibaren tâ XX. asra kadar gelmekte ise de arada birçok siciller kaybolmuştur. Bu sicillerin önemi, defterlerin müzeden alınıp tamir edilmesi ve araştırmalara açılması için önlem alınması, müze müdürü vasıtasıyla, Halil İnalcık tarafından Milli Eğitim Bakanlığı'na bildirilmiştir. Siciller İstanbul'da Topkapı Sarayı kitap atölyesine sandıklar içinde gönderildi, ciltlendi, sonra da Arkeoloji Müzesi'nde bir salonda tasnif edilerek araştırmacılara arz edildi. Bursa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası ticaret merkezi ve ipek sanayii şehri olarak önemi, bu sicillerden bütün ayrıntılarıyla tespit edilebilmektedir. İpek ticareti ve sanayii konusundaki ilk önemli eser Dalsar'ın araştırmasıdır.

İnalcık, bu sicillerin önemine, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*'nda yazdığı bir makalesinde temas etti.[13] İktisat tarihimizin yorulmaz üstadı Ömer Lütfi Barkan bu sicillerin tümünü kendi İktisat Enstitüsü için mikrofilm halinde almıştır. İnalcık'ın Bursa sicilleri üzerinde 30-40 seneye varan araştırmaları devam etti. İngilizce ve Türkçe makalelerden başka Bursa sicillerinden Fatih ve II. Bayezid dönemine ait siciller üzerinde yaptığı araştırmalar ve makalelerden başka bu sicillerden seçtiği yüzlerce belgeyi *Türk Tarih Kurumu Belgeler* dergisinde yayınladı.[14]

D. Halil İnalcık'ın Bazı Şehirler Üzerine Yaptığı Araştırmalar ve Görüşleri

1. Bursa

Bursa'nın daha XIV. yüzyıl sonlarına doğru dünyadaki en büyük ipek sanayii ve ticaret merkezlerinden biri olduğunu Alman esir Shildberger seyahat kitabında belirtmiştir. Şehrin ilk pazar yerini Sultan Orhan bir bedestan ve han inşa ederek kurmuştur. Bu tesisler hisarın hemen dibinden başlayarak sonradan yapılan hanlar ve bedestanlar ile genişlemiş ve Bursa'nın Kapalı Çarşısına vücud vermiştir. Bugün de Bursa'nın ticaret hayatı bu bölgede toplanmış bulunmaktadır.

Osmanlı şehirlerinde iki büyük ana bölge vardır: Biri halkın oturduğu mahallelerdir. O mahallelerde Müslim ve gayrimüslim cemaatler, ayrı ayrı, kendi mahallelerinde mescid, kilise veya sinagog etrafında yerleşmişlerdir. Şehrin diğer ana bölümü pazar yeridir. Orada belli başlı idarî üniteler, yani kadı mahkemesi, esnaf, gelen kervanların indiği hanlar, kervansaraylar ve günlük alışverişin cereyan ettiği pazaryerleri ve çarşılar yer alır. Bu bölgede Müslim ve gayrimüslim şehir halkı birlikte, her sınıf esnafın içerisinde beraber çalışırlar-

13 Halil İnalcık, "XV. Asır Türkiye İktisâdî ve İçtimâî Tarihinin Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1953-1954, sy. 15, s. 41-57.

14 Halil İnalcık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihi İle İlgili Belgeler: Bursa Şer'iye Sicillerinden Seçmeler", *Belgeler*, 1980, X-XIV, s. 1-90; a.mlf.,"Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihi İle İlgili Belgeler: Bursa Şer'iye Sicillerinden Seçmeler II".

dı. Hatta daha sonraları bağnazlık dolayısıyla ayrı ayrı bayramlarını kutlamadan önce bilhassa Nevruzlarda birlikte teferruce çıkarlardı. Yani şehrin pazar bölgesi, Müslim ve gayrimüslim unsurların işbirliği halinde birlikte çalıştıkları bir mekandı. Bursa'da bunu açık bir şekilde görüyoruz. Bursa, Osmanlı şehir tarihinde, daha sonra Edirne ve Balkanların büyük şehirleri ve İstanbul'da ortaya çıkan şehirler için bir model olmuştur. Yani Osmanlı şehirleri daima bu iki bölge üzerine kurulmuştur. Pazar yerini, genel hayatın yani kamusal hayatın toplandığı yer olarak düşünmeliyiz. Mesela bir padişahın tahta cülûsu veya padişahların fermanları, orada münadiler tarafından halka duyurulurdu. Kadı mahkemesi; esnafın nizamlarının ve şehrin mahalle nizamının korunduğu, günlük narhın tespit edildiği, pazaryerinde muhtesib vasıtasıyla kontrolün sağlandığı ve kanunsuz iş yapanların muhakeme edildiği bir yerdi ve şehrin belki de en önemli merkezi sayılabilirdi. Bütün esnafı kadı huzurunda temsil eden bir *şehir kethüdası* bulunur, esnaf localarını kadı önünde kethüdaları temsil ederdi. Yiyecek maddelerine narhın tayini yine kadı mahkemesinde, esnafın katılımıyla tespit olunurdu. Başka deyimle, bugün belediyeye ait bütün fonksiyonlar kadı tarafından yürütülürdü. Bunun içindir ki, kadı sicilleri Osmanlı şehir tarihi için temel kaynağımızdır.

Bursa'nın önemi şuradan kaynaklanıyor: İlk Osmanlı şehirciliğinin şekillendiği şehir olması ve bu yönüyle de öteki Osmanlı şehirlerine örnek olmasının yanı sıra Bursa, daha Orhan Bey zamanından itibaren Doğu-Batı ticaretinin önemli bir merkezidir. Doğu'dan kervanların, Batı'dan İtalyan tüccarının geldiği bir merkez durumuna gelmiştir. O kadar ki, Bursa sicillerindeki belgelere göre, daha XV. asrın ikinci yarısında Rusya'dan tüccarlar Bursa'ya gelmekteydiler. Bursa, Mısır ve Suriye üzerinden Hind mallarının geldiği ve Batı'ya aktarıldığı uluslararası bir ticaret merkeziydi. Özellikle Bursa'nın uluslararası bir ticaret merkezi halinde yükselmesiyle -ki bu faaliyet daha Orhan Bey zamanında başlamıştır- şehir İran'dan gelen ipek kervanlarının merkezi olmuştu. Bu ipek Batı da kapitalizmin ilk safhasında ipek sanayiinin beslenmesi için gerekliydi. Biz Bursa sicilleri ile İtalyan kaynaklarının karşılaştırılmasından, Pera'dan gelen Yahudi ve İtalyan tüccarların İstanbul'un fethinden önce Bursa'da önemli ölçüde faaliyet gösterdiklerini tespit ediyoruz. Yani İstanbul'un fethinden önce Akdeniz Hıristiyan tüccarları ve Yahudiler, ipek, baharat, hatta Sakız Adası'nın sakızını gelip Bursa'dan alıyorlardı. Bursa'nın merkezindeki çarşı, bedestan ve büyük hanlar bu ticaretin o zamanki önemine tanıklık ederler. Yukarıda verilen bilgilerin ayrıntıları, İnalcık'ın bu konuda yazdığı makalelerde bulunabilir.[15]

15 Halil İnalcık, "Bursa", *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı, 1960, c. I, s. 1333-1336; a.mlf., "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1960, c. III, sy. 2, s. 131-147 [bu yazı, daha sonra, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy* (Londra: Variorum Reprints, 1978) içerisinde yeniden yayınlanmıştır].

2. İstanbul

Şehir tarihi için kadı sicillerinin önemi yukarıda belirtildi. Bursa'dan sonra bu siciller üzerinde İnalcık'ın yoğun araştırmaları tabiî ki İstanbul sicilleri üzerinde olmuştur. Yazık ki, 30-40 bin nüfuslu harap bir şehir olarak aldığı bu tarihî şehri, büyük bir *capital* ve XVI. asrında Avrupa'nın en büyük şehri durumuna getiren Osmanlı'nın şehircilik faaliyetleri maalesef ayrıntılarıyla bilinmiyor. İstanbul'un tarihi, ancak gelen seyyahların üstünkörü gözlemleri sayesinde yazılmış bulunuyor. Fatih; fetihten hemen sonra iki bedestan kurarak esnafın yerleştiği Kapalıçarşı'yı inşa etmiş, Haliç'te yağkapanı, balkapanı, unkapanı, yemişkapanı gibi kapanlar yapmış, Haliç'in İstanbul tarafında çarşılar kurmuştur. Bugün de ticarî faaliyetin yoğun olduğu bu sokaklar Fatih tarafından meydana getirilmiştir. Onun vakfiyesinde şu söz dikkat çeker:

Hüner bir şehr bünyâd etmekdir
Reâyâ kalbin âbâd etmekdir

Üzüntüyle bildirmek gerekiyor ki, İstanbul şehrinin Türkler tarafından yeniden büyük bir payitaht olarak inşası tarihî hakkıyla bilinmemektedir. Bu alanda en önemli yayınlar, Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi ile Mehmet Canatar tarafından yayınlanan İstanbul Vakıfları Tahrir defterleridir.[16] Vakıflar, bir şehirde temel ünitelerin, camilerin, külliyelerin, imaretler, han ve kervansarayların, çarşıların tesisinde temel belgelerdir. Bu vakıfları bu defterlerde tespit edilmiş görüyoruz. Bu defterlere ve İstanbul'un kadı sicillerine göre yaptığı araştırmaları, İnalcık *Encyclopaedia of Islam*'ın "İstanbul" maddesinde özetlemiştir. Fakat asıl yazmak istediği eser halâ tamamlanmış değildir.

İstanbul tarihi üzerinde bütün ayrıntılarıyla ve her devri göz önüne alınarak yapılacak bir araştırma, ancak bahsedilen 9000 kadı sicilinin sistematik olarak incelenmesi sonrasında yapılabilir. Bunu gerçekleştirmek için İnalcık, bir araştırma merkezi kurmaya teşebbüs etti. Bunun için bir komite tesis etti. Komite Prof. Nurhan Atasoy'un kültür-sanat merkezinin bir kolu olarak faaliyete geçti. Proje şuydu: İstanbul kadı sicillerini en eski devirlerden başlayarak ve mahalle mahalle seçme yaparak bilimsel surette bir seri halinde neşretmek. Bu seri 50-100 veya 200 ciltlik bir yekün tutabilir. Ama böyle bir külliyat serisi gerçek İstanbul tarihini görmek için elzemdir.

Projeyi İnalcık şöyle örgütledi: Mütehassıslar sicilleri okuyup aynen tespit edeceklerdi. Her cilt özet ve indekslerle araştırmacılara arz edilecekti. Burada en mühim iş, her türlü belge yayınında olduğu gibi, belgenin tam, kusursuz ve hatasız yayınlanmasıdır. Ancak ondan sonra özetler ve diğer araştırmalar yapılabilir. Bu proje kapsamında bilgisayar ve diğer malzemenin temini için Koç

16 Ekrem Hakkı Ayverdi ve Ömer Lütfi Barkan, *953/1546 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1979; Mehmet Canatar, *1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2004.

firmasından malî destek sağlandı. Çalışmalara başlamak üzere üniversiteden sicilleri doğru okuyabilecek kabiliyette yedi bilim adamı davet edildi. Sayfa başına bir ücret belirlendi ve bu proje çerçevesinde işbirliği ve yardımları temin edildi. Bu arada eldeki fon sona erdi. Yapılmış olan okumaları İnalcık, Atasoy'un evinde teker teker şahsen kontrol etti. Bu belgelerin yayınlaması için gereken parayı, Amerikalı bir firmadan Cemal Kafadar sağladı. Eserin yayını, bu fon sayesinde Sabancı Üniversitesi'nin yayın faaliyetleri arasında basılacak. I. cilt yayınlanmış durumda. Bu projenin devamı için gereken malî desteği Hewlett-Packard firması desteklemektedir. İnalcık bu araştırmalara 40 yıl önce başlamış olmasına rağmen, çeşitli güçlükler ve malî desteğin yokluğu sebebiyle maalesef geliştiremedi. Bu İstanbul sicillerinden bazılarını bu ilk teşebbüsten sonra İstanbul belediyesinin görevlendirdiği bir grup bilim adamı, Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu başkanlığında yayınlamışlardır.[17] Fakat bu muazzam işi, malî kaynaklarını temin etmek suretiyle bir teşkilata bağlamak gerekmektedir.

3. Eyüp

İstanbul kadılıklarından çok önemli birisi de Eyüb kadılığıdır. İstanbul'dan Karadeniz'e kadar olan bütün köyler bu kadılığa bağlıdır. Hz. Eyüb, İstanbul'un patronu (koruyucu) ve kutsal kişisi olması nedeniyle bu kasaba, Osmanlı İstanbul'u için de bir çok yönden özel bir önem taşır. Şehrin koruyucusu, peygamberin bayraktarı sayılan Hz. Eyüb'ün mezarı üzerinde Fatih Sultan Mehmed bir türbe ve cami yaptırmış, imaret tesis etmiş, burasını şenlendirmiş ve Bursa'dan Müslüman halk getirip yerleştirmiştir. Kutsal bir mekan olarak Osmanlı padişahları tahta cülus etmeden önce Ahi geleneğine uyarak bu türbede kılıç kuşanırlardı (*taklîd-i seyf*). Bu tören Osmanlı sultanlarının gaza görevini ifade eden bir merasimdi. Osmanlı geleneğinde gazanın öneminin olmadığını ileri süren bugünkü genç tarihçiler, bu gibi ritüellerin Osmanlı devlet ve zihniyetindeki önemini göz ardı etmektedirler.

Eyüb türbesi etrafında bir büyük mezarlık kurulmuştur. İslam dünyasında azizlerin, şeyhlerin türbesi etrafında bu gibi şehir ve kasabaların vücut bulduğu bilinmektedir. Anadolu'da bir çok şeyhin, kutsal kişinin türbesi etrafında kasabalar teşekkül etmiştir. Bunun kayda değer bir misali Seydişehir'de görülür. Mesela Seyyid Harun'un türbesi etrafında teşekkül eden yerleşim birimi daha sonra bir kasaba halini almıştır. Rumeli'de Sarı Saltuk Baba'nın türbesi etrafında kezâ Babadağ kasabası ortaya çıkmıştır. Yani Osmanlı şehirciliğini araştırırken bu süreci dikkatle göz önüne almamız gerekir. Zaten büyük küçük bütün şehirlerin bir kutsal koruyucusu vardır. Genellikle şeyhlerden, kutsal din adamlarından birisinin mezarı ve türbesi bu fonksiyonu görür ve türbe şehrin en hakim tepesinde yer alır.

17 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları tarafından yayınlanın bu seriden *İstanbul Külliyâtı* başlığı altında yayınlanan defterler: İstanbul Esnaf Tarihi, İstanbul Tarım Tarihi, İstanbul'da Sosyal Hayat, İstanbul Ticaret Tarihi, İstanbul Vakıf Tarihi, İstanbul Finans Tarihi.

Eyüb kasabası bütün İslam dünyası için bir ziyaretgâh durumuna gelmiştir. Her sene onbinlerce ziyaretçi geldiği için Eyüb kasabası aynı zamanda onları barındırma, yiyip içmelerine yardım etmek gibi fonksiyonları da geliştirmiş ve zamanla İstanbul'un bir mesiresi haline gelmiştir. Bu özelliği dolayısıyla aynı zamanda hediyelik eşya olarak çömlekçilik ziyadesiyle gelişmiştir. Eyüb çömlekleri imparatorluğun her tarafına ihraç edilen bir meta halini almıştır. Eyüb'ün tarihi, bu tür şehir ve kasabaların kuruluşunu araştırmak için çok önemlidir. Eyüb sicillerini neşretmek için Türk Tarih Vakfı ile İnalcık bir anlaşmaya varmıştı. Müftülükten sekiz nüsha kadar Eyüb sicili alındı. Sicillerin aynen yayını yapılırken her birinin özeti verilecekti. Malî sorunlar nedeniyle Tarih Vakfı tarafından bu yayın işi aksadı. Şimdi Eyüp Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürü İrfan Çalışan bu sicillerin yayını için tekrar İnalcık'la temas halindedir. Eyüb'ün İstanbul tarihi bakımından önemi dolayısıyla araştırmaların örgütlenmesi için ayrı bir proje düşünüldü. Bir sempozyum düzenlenmesi kararlaştırıldı. Sonra bu sempozyumlar her sene tertiplenmeye başlandı. Eyüp sempozyumları uluslararası ilmî toplantılar halinde devam etmektedir. Bugüne kadar dokuz sempozyum yapıldı. Birbirinden değerli bilim adamları tebliğler sundular.

4. Üsküdar

İnalcık bir taraftan da bu gibi araştırmaların organizasyonunu yapmaktadır. Aynı kaygıyla İnalcık Üsküdar sempozyumuna katıldı. Sempozyuma giderken Üsküdar'ın en eski iki kadı sicilini temin edip inceledi. Bu kadı sicilleri Yavuz Selim devrinden başlıyor. Bunlar sadece Üsküdar için değil Kocaeli tarihi için de temel kaynaktır. Üsküdar kadılığına bağlı bütün etraf kasabalarının tarihini bünyesinde barındırmaktadır. Yoros'tan itibaren Boğaziçi'nin doğu yakasındaki bütün kasabalar, sonra Pendik, Hereke ve diğerleri Üsküdar'a bağlı idi. İşte bütün bu bölgenin tarihi Üsküdar sicillerinden çıkacaktır. Mesela bu sicillerde Hereke'nin adı Herekton diye geçer. Burda Rum ahali kalmıştı. Burası emanla alındığı için yerli halk olduğu gibi yerlerinde bırakılmıştı. Pendik [Pendakhion], Herakton, Maltepe halkı yerlerinde kaldı. Timur darbesiyle Bizans bölgeyi tekrar Osmanlılardan geri aldı. Sonradan Çelebi Mehmed buraları yeniden fethetti. Yani bu yerlerin ve halkının tarihi bakımından Üsküdar sicilleri son derece önemlidir. Üsküdar aynı zamanda kaçak esirlerin de geldiği bir merkezdir. Önce Üsküdar'a geliyorlarmış, oradan da Hıristiyan gemilerine binip kaçıyorlarmış. Yani şu açıkça görülüyor ki, bu siciller araştırılmadan İstanbul'un tarihi yazılamaz. Belediye başkanları bu kaynakların araştırılması hususunda son derece duyarlı davranmaktadırlar. Üsküdar belediye başkanı da Üsküdar'ın bu ilk dönemin ait sicillerinin yayınlanması projesini kabul etmiştir.

5. Galata

Galata, İstanbul tarihinde Batı Hıristiyan alemi ile ticaret ve kültür alışverişi için İmparatorluğun en mühim merkezidir. Galata'dan önce burası bir Bizans

mahallesi idi. Cenevizliler ticaret kolonisi için yer istediler. İmparatorluğun zayıf zamanında burayı bir surla çevirdiler ve adeta Bizans egemenliğinden çıkardılar. Bu yüzden Bizans imparatorları buradaki Cenevizlilerle daima düşmanlık halindeydiler.

İlk Ceneviz yerleşimi bugünkü Perşembepazarı'nın olduğu yerde idi. *Contrada* denilen asıl çekirdek şehir, bugün sokaklarıyla yaşamaktadır. Yukarıda temas edildiği gibi Galata zengin bir kasaba olduğundan Rum ve Ermeniler gelip bu çekirdek şehrin civarına yerleşmeye başladılar. Ve her defasında Cenevizliler buraları sur ile çevirmeye devam ettiler. Bölmeler sur kapılarıyla birbirinden ayrılmıştır. Zaman zaman bu kapıları kapatırlardı Cenevizliler. Perşembepazarı büyük Ceneviz kulesine çıkar. Cenevizliler bu kuleyi XIV. asırda çok kuvvetli oldukları ve Galata bir Avrupa şehri olduğu zaman yaptılar. Surları yaparken de II. Murad'tan malî destek istediler. Bunun sebebi şudur: Pera'nın esas ticareti bir taraftan Karadeniz ve Akdeniz'den gelen gemiler, diğer taraftan da Bursa ile sürdürülüyordu. Buradaki tüccar sık sık Bursa'ya gider ipek alırdı. Orada ticaret acentaları vardı. İran ipeğini, baharatı Bursa'dan alırlardı. Bertrandon de La Brocquière, 1432'de, "Cenevizliler geldiler Bursa'dan baharat aldılar" diyor. Uluslararası ticaret merkezi olarak Pera, Bursa'ya bağlı idi. Onun için Cenevizliler "Madem ki sizinle ticaret yapıyoruz, sizin de bir katkınız olsun" diyerek surların yapımı için destek istemiş olabilirler.

Galata'nın idaresi bütün Ceneviz kolonilerinde olduğu gibi *Podesta* denilen, 12 kişilik bir heyet tarafından yürütülürdü. Pera Cenevizlileri Osmanlı ile sıkı işbirliği halindeydiler. Bunun bir sonucu zımnında Pera Cenevizlileri daha Orhan zamanından başlayarak Osmanlı Devleti ile ittifak halinde olmuşlardır. Bu ittifak 1352'de yapılmıştır. O zaman Bizans ve Venedik'e karşı Cenevizliler savaş halinde idi. Pera'nın müdafaası için Orhan 1352'de bin kişilik bir okçu kuvveti gönderdi. Ayrıca Orhan, Cenevizlilerin Anadolu'daki Osmanlı limanlarından ikmal yapmasına izin verdi. Bu ittifak tâ İstanbul'un fethine kadar devam etti. Çünkü Osmanlı sultanları ordularını Rumeli'ye geçirmek için daima para ile tuttukları Ceneviz gemilerini kullanmışlardır. Bu gemileri Bizans ve Venedik Osmanlılara vermezdi. Bunun karşılığında Osmanlılar, Gediz şap iltizamını daima Cenevizlilere verdiler. 1352 kapitülasyonlarından sonra 1387'de bu kapitülasyonu yenilediler.[18]

Osmanlı diplomasisinin uzak görüşlülüğü şundan anlaşılmaktadır: Bir İtalyan deniz devleti olan Ceneviz ile sıkı ittifak, Osmanlılara ekonomik ve askerî olarak büyük avantajlar sağladı. Orhan Bey'in tarihini yazarken devletin bu uzak görüşlülüğünü mutlaka belirtmek gerekir. Osmanlıların Rumeli'de yerleşmesinde Ceneviz ittifakının büyük önemi vardır.

18 Bkz. Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: the Merchants*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999. Eserde bahsedilen Maillana, Yenişehir'dir.

Şap iltizamı Ceneviz'i ihya ediyordu, çünkü onlara senede on bin altının üzerinde bir gelir getiriyordu. Bu yüzden Cenevizliler can ü gönülden bu ittifaka bağlıydılar ve gemilerini veriyorlardı. Sonradan XV. asırda bu iltizam Venedik'e geçti. Osmanlı diplomasisini incelerken bu ekonomik unsurları da dikkate almak gerekiyor. Osmanlılar Çandarlılar sayesinde son derece akıllı bir siyaset takip ediyorlardı. Bir taraftan ekonomik bir menfaat veriyor, ardından da siyasî ittifak kuruyorlar.

Galata-Pera zamanla büyüdü ve gelişti. İstanbul tarafında ise Venedikliler hakimdi. Yahudiler ve Fransızlar da vardı. Ceneviz onlarla rekabet halindeydi. Osmanlı ittifakı Cenevizlilere Bursa'da Venediklilere temin ettiğinden daha fazla çıkar temin etmiştir. Tursun Bey, tarihinde Pera'ya *kafiristan* der. Galata'nın Fatih'e teslim olmasından sonra Fatih, Cenevizlilere bir emannâme verdi. Bu sayede Cenevizliler, Hıristiyan Rum ve Ermeniler şehirde kalmışlar ve şehir Hıristiyan kiliselerinin merkezi olmuştur. Elçilikler de orada yerleşmiştir. Pera zamanla Akdeniz'den gelen bütün Hıristiyan gemilerinin yanaştığı bir merkez haline geldi. Demek ki kasaba, bir taraftan Bursa, diğer taraftan Mısır ve Akdeniz ticaretinin merkezi olarak önem kazanmıştır. Bizans devrinde gümrük geliri İstanbul gümrüğünden daha fazla idi.

Fatih, fetihten sonra, Galata'yı bir Osmanlı kasabası haline getirmiştir. Bir kadı ve subaşı, *voyvoda* tayin etti. Galata'nın gelişmesine neden olan bir başka hadise ise Kasımpaşa tarafında II. Bayezid ve Selim devrinden başlayarak Kanunî zamanında büyük tersanenin kurulmasıdır. Burada kadırgaların inşası ve bakımı için büyük gözler yapılmıştır. Kasımpaşa donanmanın merkezi olmuştur. Azep askerler Galata ile sıkı temasta olduğu için Sokollu Mehmed Paşa Azepkapısı yakınında Azepler Camii'ni yaptırdı.

Galata surlarının yukarısında Hıristiyan kiliselerinin yapıldığı büyük Beyoğlu caddesi XVI. asır ortalarında kuruldu ve ondan sonra *Pera* dediğimiz şehir genişlemeye başladı. Bu konuda İnalcık "Galata"[19] makalesini yazarken Galata sicillerini ve arşiv belgelerini kullandı. Büyük sanat tarihçimiz ve şehir tarihçimiz Doğan Kuban, İstanbul hakkındaki eserinde, Galata bölümünü yazarken verdiği notta, "buradaki bilgileri Halil İnalcık'ın bu makalesinden aktardım" demektedir. Galata tarihinin ana kaynağı yine Galata'ya ait kadı sicilleridir. Kadı sicillerinden başka 1480 yıllarına kadar Cenevizli podestaların noter kayıtları mevcuttur. Seyyahlar da genellikle burada kaldığı için Venedik ve Cenevizlilerin arşivleri Pera tarihi için önemli kaynaklardır. Bunları inceleyip Galata tarihini ciltler halinde yazmak mümkündür. Fakat bu inceleme ve araştırmalar henüz yapılmamıştır.

Yahudi, Ermeni ve Rumlar XIX. asırda buraya göç edip iş buluyorlar, tercümanlık yapıyorlardı. Bunlar yabancılarla sürekli temas halinde olup Fransızca konuşuyorlardı. Zamanla *Levanten* denilen melez bir grup oluşturdular. Levan-

19 Halil İnalcık, "Ottoman Galata, 1453-1553".

tenler Türkçeyi de iyi biliyorlar. Gelen yabancı tüccara, sefirlere tercümanlık yapıyor ve yardım ediyorlardı. Yani bunlar iki taraflı ve iki yüzlüdür denilebilir: Hem Osmanlıdır, hem yabancıdırlar. Bu Levantenler ayrı bir araştırma konusudur. Levantenler ortadan kalktıktan sonra da Beyoğlu'nda onların bu iki yüzlü kültürünü devam ettiren bir Türk grup ortaya çıktı. Ne Türk, ne de yabancı.

Öbür taraftan Türklerin Garplılaşması bakımından Pera'nın önemli bir işlevi vardır. Yüksek sınıf, yani İstanbul'un asilzadeleri, beyzadeleri, hanımefendileri artık Kapalıçarşı'yı bırakıp Beyoğlu'ndan alışverişe başladılar. Yani bir alafrangalık modası başladı. Orada pastanaler, tiyatrolar olduğundan Pera Batılılaşma modasına öncülük etmiştir. İlk belediye meclisi Galata'da, orada yerleşmiş olan Avrupalılarla Türklerin iştirak ettiği bir meclis olarak ortaya çıktı. İstanbul'da ilk defa yolların gazla aydınlatılması orada başladı. Büyük gemilerin yanaşması için Fransız kumpanyaları rıhtımlar yaptılar. Yani İstanbul'un Batılılaşması ve modernleşmesinde Pera ve Galata büyük rol oynadı. Galata'da yabancı ve karışık belediye meclisi daha sonra İstanbul'da kurulup benimsendi. Batılılaşma yolunda Galata'nın önemi büyüktür.

6. Uc Şehirleri

Başka bir şehir tipi uclardaki şehirlerdir. Rumeli'nde Osmanlı devrinde kurulmuş belli başlı şehirler özellikle uclarda, yani serhadlerde ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere, Osmanlı'nın Rumeli'de yayılışına paralel olarak bu uclar her defasında ileri hatlara intikal etmiştir. Rumeli'de ilk büyük *Uc* I. Murad devrinde Malkara'dır. Daha sonra Evrenos'un merkezi olarak Gümülcine'dir. Evrenos orada cami ve çarşı yaptı. Gümülcine günümüze kadar bir Türk şehri olarak oradaki Türklüğün merkezi olarak kaldı. Fetihler sonucu serhad ilerleyince, Evrenos Serez'i merkez yaptı. Ondan sonra fütuhat Vardar nehrinin öbür tarafına geçtiği zaman, orada tamamen bir Türk şehri alarak Yenice-i Vardar kuruldu. Orta kolda önce Edirne, sonra Filibe *Uc* merkezi oldu. Beylerbeyi merkezi Filibe idi. Onun ardından sırasıyla Tatar Pazarcığı, Morava Vadisi üzerindeki Niş ve en son Belgrad. Sağ kolda ilk önemli merkez Balkan Dağları eteğindeki Aydos'tur. I. Murad zamanında Şumnu merkez oldu. Şumnu'dan sonra Silistre, Niğbolu ve Vidin, Tuna üzerinde *Uc* merkezleri olarak gelişti.

Uc merkezlerin tarihi de ayrıca incelenmelidir. Mesela Saraybosna'yı (Sarajevo) ele alalım. Saraybosna başlangıçta İshak Beyin, sonra oğlu İsa Beyin uc merkeziydi. Önceleri küçük bir kasaba idi ve ekonomisi gelişmemiş bir yerdi. Evrenos'un kurduğu şehirlerde olduğu gibi han, külliyeler, ahi zaviyeleri şehrin temelini oluşturuyordu. Ne zaman ki, serhad daha ileriye intikal etti, o zaman gelişme arttı. Beylerbeyilik merkezi Saraybosna'dan Banyalukaya, Gümülcine'den Serez'e intikal ediyor. Uclar ilerledikten sonra bu şehirler iç bölgelerin merkezi haline geliyorlar ve şehir o zaman daha gelişiyor. Saraybosna, üç bedestanı olan büyük ticaret şehri halini alıyor, nüfus gelip yerleşiyor. Çarşıları ve bedestanı bugüne kadar geldi. Demek ki, Osmanlı şehirleri, ucların ilerlemesi-

ne göre safha safha gelişim gösterdi. Bu uc şehirleri zamanla Rumeli'de büyük Osmanlı şehirleri haline gelmiştir. Bu konuda bize öncü malzeme sağlayan Prof. Machiel Kiel'in, mahallinde yaptığı incelemeleri ve yayınlarını minnetle zikretmemiz lazım. Osmanlılar şehirlerde gelişmeyi ekonomik ve askerî bakımdan desteklemek için bütün Rumeli'de köprüler inşasına önem vererek yol sistemini oluşturmakta büyük atılımlar yapmışlardır. Rumeli'de yol sistemini Osmanlılar geliştirmişlerdir. Uclardaki şehirler de bu yol sistemi sayesinde hızla gelişme gösterdi.

E. Halil İnalcık'ın Osmanlı Şehir Yapıları ile İlgili Araştırma ve Görüşleri

1. Esnaf

Eski çağlardan beri şehirlerde esnafın, yani çeşitli mal satan grupların, korporasyon halinde bağımsız veya özerk olarak teşkilatlandıkları ve kendi satışlarının inhisarını sağlamak için devletle işbirliği yaptıkları görülür. Bu şekilde şehir ve kasabalarda teşkilatlanmış bu esnaf grupları, şehrin büyüklüğüne göre belli bir sayıda olur ve bu sayıyı aşmaması için devletin kontrolü istenirdi. Mesela küçük bir kasabada, tabiî ki o kasabanın iktisadî ihtiyaçlarına göre esnaf adedi mahdud sayıdadır. Yani ekmekçi, kasap gibi esnaf 20-30 civarında olurdu. Şehir büyüdükçe İngilizcede *guilds* denilen esnaf korporasyonları da artardı. En büyük şehir olarak İstanbul'daki esnaf grupları 150-160 çeşide ayrılıyordu. Roma'nın en gelişmiş devrinde de bu sayının hemen hemen aynı oluşu dikkat çekicidir. Esnaf teşkilâtı Roma'dan Bizans'a intikal etti. *Prefekte*, yani şehir belediye reisine ait bir kaynak bugüne kadar gelmiştir. Oradan Bizans'taki bu korporasyonları öğrenmekteyiz. Mesela, kıymetli malların satıldığı çarşının, Osmanlı devrindeki Kapalıçarşı ile aynı yerde olduğunu görüyoruz. Kezâ Bizans devrinde de bu merkezle Haliç arasında sokaklar vardı. Bu sokaklarda, Osmanlı devrinde olduğu gibi belli başlı esnaf faaliyet gösteriyordu.

İstanbul'da bu bölgeye iki yoldan, deniz ve karayolundan mal taşınmaktaydı. Kapalıçarşı'ya, Edirne kapısından giren kervanlar mal taşırdı. Haliç'teki kapanlara, Unkapanı'na, Yağkapanı'na ve Yemişkapanı'na ise genellikle denizden gemilerle mal taşınırdı. İstanbul'daki korporasyonların ihtiyaç duyduğu hammaddeler bu iki yoldan temin edilirdi. Bu malların toplandığı depolar Kapalıçarşı ve Haliç'teki kapanlardı. Mesela Unkapanı'na gelen unu, ekmekçi, çörekçi esnafı gelerek ihtiyaçlarına göre dükkanlarına taşırdı. O zaman Eminönü baharatın ve kahvenin geldiği yerdi. Sonradan Mısır çarşısının orada kurulması da bununla ilgilidir.

Gelen mal devletin kontrolü altında esnafa belli ölçülerde dağıtılırdı. Bu suretle kargaşaya, tekel ve ihtikâra geçit verilmezdi. Buna rağmen İstanbul iaşesinde ihtikâra rastlanırdı. Bilhassa yeniçerilerin malları şehir dışında kapatıp depoladıklarını ve daha sonra yüksek fiyattan sattıklarını biliyoruz. Yani esnaf her bakımdan devletin kontrolüne muhtaçtı.

Esnafı tedirgin eden bir başka olay *koltukçu* esnaf denilen ve teşkilata dahil olmayanların başka yerlerde dükkan açması ve rekabete girmesiydi. Her esnaf grubu belli sayıda usta, kalfa ve çıraktan oluşan ünitelerden teşekkül ederdi. Mesela diyelim ki İstanbul'da *kemha* [ipek] satan esnaf 100 usta olarak tespit edilmişti. Bunun dışında hiç kimsenin dükkan açıp satış yapılmasına müsaade edilmezdi. Fakat nüfus artışıyla beraber talep arttığı yahut da daha aşağı kalitedeki mala talep ortaya çıktığı zaman, kenar mahallelerde *koltukçu* esnafı ortaya çıkardı. O zaman asıl esnaf, kethüdaları vasıtasıyla devlete yazılı müracaat eder ve yazılı olarak şikayet ederlerdi. Devletten koltukçuların kaldırılmasını talep ederlerdi. Şikayetlerinde üzerinde durdukları başlıca husus, bunların ürünü belli kalitede imal etmedikleri ve satmadıkları şeklindedir. Bu suretle halk kötü mal almaktadır, derlerdi. Devlet de genellikle onların şikayetlerini dinler ve bu dükkanları kapatırdı.

Dükkan sayısının artması aslında iktisadî bir olaydır. Mesela İstanbul nüfusu 200 binden 400 bine çıkınca, talep de ona göre artıyordu ve dolayısıyla esnaf sayısının da artması gerekirdi. Devlet de bu gelişmeyi görür ve bazen esnafın sayısını artırırdı. Kemhacıların sayısının 100 iken sonra 170'e çıktığına dair elimizde vesikalar vardır. Ahmet Refik'in *İstanbul Hayatı* adlı 4 ciltlik eseri, İstanbul esnafı hakkında önemli bir kaynaktır.[20] Ahmet Refik, Mühimmelerden İstanbul hayatına ait vesikaları yayınladı. Fakat bu hususta en esaslı kaynak, müftülükteki kadı defterleridir. Bu defterlerden esnaf hakkında binlerce vesika çıkarılabilir. Bu defterlerden biri, kadı tarafından "Esnaf Nizamnameleri" adıyla tek bir ciltte toplanmıştır.

İstanbul'un esnaf teşkilatını anlamak için Rumeli ve Anadolu'daki şehirlerin esnaf sayıları ile karşılaştırma yapmak gerekir. Bunlara ait belgeler kadı sicillerinde ve İstanbul'daki Osmanlı arşivinde fazlasıyla mevcuttur. Çağatay Uluçay ve Feridun Emecen ile başka araştırmacıların taşra şehirlerindeki esnaf teşkilatları üzerinde değerli araştırmaları vardır. Esnaf nizamları hakkındaki bilgileri arşivlerde buluyoruz. Fakat şehir esnafı, ürettikleri mallar, kullandıkları ölçüler, üretim teknikleri ve aletlerin çeşitleri için mutlaka bir esnaf müzesinin yahut teknoloji müzesinin kurulması elzemdir. Tek tük bazı teşebbüsler var, ama bunlar yeterli değildir. Mesela bir ayakkabıcının bütün aletleri, ölçüler, kantarlar, teraziler, ağırlık ölçüleri gibi esnafın kullandığı her türlü aletin bilinmesi iktisat tarihimiz için bir ödevdir. Bu aletler, bilhassa dokuma tezgahları süratle kaybolmaktadır. Halbuki bu tezgahların uzmanlar tarafından incelenmesi sonucunda kaybolmuş birçok teknik öğrenilebilir. Bu tezgahlar bugünkü teknolojiye uygulanarak Batı'yla, hatta Çin'le rekabete, mesela dokuma-

20 Ahmed Refik'in İstanbul'a dair bu dört ciltlik eserinin çeşitli baskıları vardır: Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987; Ahmed Refik, *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)* İstanbul: Devlet Matbaası, 1931; Ahmed Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul: Enderun, 1988; Ahmet Refik, *Hicri Onüçüncü Asırda İstanbul Hayatı, 1200-1255*, İstanbul: Enderun, 1988.

larda yeni uygulamalara gidilebilir. Kezâ boyacılık çok önemlidir. Kumaş boyacılığı geçmişte Osmanlı'da çok ileriydi. Edirne ve Diyarbakır kırmızısı başka hiçbir memlekette yapılamıyordu. Batılılar kendi ticaretlerini ilerletmek ve bu boyama teknolojisini elde etmek için çok uğraştılar. Ancak XVIII. asırda bazı Ermeni ve Rum ustalarını Batı'ya götürerek Türk kırmızısını elde ettiler. Anadolu'daki dokuma ve kumaş boyama teknolojisi son derece ileri seviyedeydi. Fransız ticaret odası vesikalarından öğreniyoruz ki, Batı'da Amerika'ya kadar sevk edilen Diyarbakır ve Antep bezleri, Fransız ticaretinin en önemli kısmını oluşturmaktaydı. Bizden kumaşlar Marsilya'dan Fransa'ya dağıtılıyor ve onun kaba olanları da Amerika'daki köle plantasyonlarına satılıyordu. Bu milyonlarca franklık bir gelir sağlıyordu.

Türk dokumacılığının ikinci bir önemli kolu bugün *Blue Jean* adı verilen, kaba mavi pamuklulardır. Bunun merkezi Türkiye'de İzmir ve Batı Anadolu'ydu. Daha XVI. asırda mavi renkte çivitle boyanmış ve halkın tüketimi için büyük miktarda üretilen bu kaba mavi pamuklular İzmir'den Marsilya'ya sevk ediliyordu. Bu Hindistan çiviti ile, mavi çivit ile boyanmış pamuklular Amerika'daki plantasyonlarda köle işçilere giydirilmek üzere sevk edilmekteydi. Günümüzde ABD'de solcuların popüler yaptığı bu kaba pamuklular, Amerika'ya Anadolu'dan geçmiştir. Amerika'nın güneyindeki zenci esirlere giydirilmek üzere ucuz ve dayanıklı olduğu için bu mavi kaba pamuklular tercih edilmekteydi. Yani tek kelime ile, Bursa ipeklileri gibi mavi pamuklular yahut *Bogasi* denilen Burdur ince pamukluları da Türkiye'den tüm dünyaya sevk edilmekteydi. İkinci bir tekstil kalemi olarak iç pazarda fakir halkın kullandığı abalar bütün İmparatorluğa dağılmaktaydı. Doğu Karadeniz bölgesi keten ve kenevir açısından bir tekstil merkeziydi. Burdur'la beraber Konya da ince pamuklulaın dokunduğu birer merkezdi. Yani dünyada Türkiye tekstil ihraç eden önemli bir memleketti o zamanlar. Şehirlerdeki esnaf bununla geçiniyordu. Ne zaman ki, XIX. asırda tekstil imali için evvela İngiltere'de makine mamulleri çıktı, pamuklu yapan esnaf iflas etti. Bir kaynağa göre Üsküdar'da pamuklu kumaş dokuyan 5 bin tezgah birden kapanmıştır.

Yalnız dokumacılıkta ve boyacılıkta değil, başka sahalarda da, meselâ çizme yapmakta, silah imalinde birçok yerli sanat bu esnaf tarafından üretilirdi. Türkiye'nin fakirleşmesi, bu esnaf üretiminin ve teşkilatının çökmesi ile meydana geldi. XIX. asırda Batı mallarının istilası ve Batı ekonomisine bağımlılık, iktisadî olarak bu esnafın çökmesine yol açtı. Şehir tarihi araştırılırken şehirlerdeki bu esnaf teşkilatının çökmesi de daima dikkate alınmalıdır. Esnaf teşkilatının kalkması XIX. asırda yenileşme devresinde olmuştur. Yalnız sanayi ve esnaf teşkilatı bakımından değil, beraberinde gelen şehirlerin fakirleşmesi de araştırılmalıdır. Şimdiden tek tük bazı araştırmalar yapılıyor. Şu bir gerçektir ki, Anadolu ve Rumeli'de şehir nüfusunun büyük kısmını esnaf teşkil eder. Şehir hayatına damgasını vuran esnaf, gerek teşkilat, gerek fiyatlar gerek kalite bakımın-

dan kadıya bağlıydı ve onun nezareti altındaydı. Özellikle geçim maddeleri olan ekmek, et, yağ, un gibi maddeler üzerinde kadı kontrolü vardı. Her şehirde kadının huzuruna esnaf kethüdası ve tüm esnafı temsil eden şehir kethüdası gelerek fiyatları tespit ederdi. Fiyat ve ölçüleri kadıya bağlı bir muhtesib kontrol ederdi. Başka bir deyişle, Osmanlı şehirlerinde bugünkü belediyenin görevini kadı yerine getirirdi.

Esnaf arasında şeref ve statü bakımından bir hiyerarşi mevcut idi. İslam düşüncesine göre şerefli olan esnaf en yukarı katmanda sayılırdı. Mesela Kur'an istinsah eden sahaflar en yukarıda bulunurdu. Esnaf arasında üretim faaliyeti ve mallarına göre bir hiyerarşi vardı. Dinle ilgili olan esnaf en başta gelirdi. Çarşının merkezi her şehirde bedestandı. Fatih İstanbul'da iki büyük bedestan kurmuştur. Bedestanda kıymetli mallar satılırdı. Bunlar bugün de mevcuttur. Bedestan kapılarından ayrılan sokakların her iki yanında diğer esnaf yer alır. Onlar da bu hiyerarşiye göre sınıflandırılır ve sıralanırdı. Meselâ bit pazarında en eski, kötü mallar satıldığından, onlar en dışta bırakılmıştı. Özetle, bedestan şehir tarihimiz açısından çok mühim bir yer tutar. Evliya Çelebi dikkatle okunursa, o gittiği şehirleri anlatırken, "bedestanı var" ya da "bedestanı yok" diye mutlaka belirtir. Bedestanda kıymetli, çoğunlukla ithal mallar saklanırdı. Bedestanlar kale gibi muhafazalı, kubbeli taş binalardır.[21] Bir şehir iktisadî ve ticarî olarak geliştikçe vezirlerden biri veya padişah oraya bedestan yaptırırdı. Rüstem Paşa, karısı Mihr ü Mah Sultanla beraber birçok şehirde bedestan ve hanlar yaptırdı. O bir ekonomik refah devriydi. Meselâ Venedik ve diğer İtalyan şehirleriyle ticaretin çok geliştiği bir şehir olarak Saraybosna'da üç bedestan yapıldı. Bu bedestanlar hâlâ ayaktadır. Bedestan inşası ve bedestanların mimarisi hakkında *Vakıflar Dergisi*'nde makaleler yayınlandı. Bu yapılar sanat tarihimiz bakımından da çok önemlidir.

2. Kethüda

Şehir esnafını temsil eden bir *şehir kethüdası* vardır. Esnafın meselelerini kadıyla o konuşur. Şehir limanda ise ona *şehbender* denir. Osmanlı loncaları tamamıyla özerk teşkilatlardır. Teşkilatın idarecilerini ustalar kendi aralarından seçer. Osmanlı Devleti'nde her türlü beceri, teşkilatın içinde öğretilirdi. Mesela bir ipekli kumaş yahut çizmeci okulu yoktur. Esnaf bütün teknikleri orada yetişip öğrenirdi. Bir hiyerarşi vardır. Bu hiyerarşinin başında şeyh ve kethüda bulunurdu. Teşekkülün dinî başkanı olarak şeyh vardır. Orada çalışanlar bir din adamına veya bir tarikata mensup olduklarından, aslında lâ-dinî olan bu teşkilat, dinî bir hüviyet kazanmıştır. Esnaf, fütüvvetin ahlâkî esaslarına göre şekillenmiştir. *Fütüvvetnâme* ilk defa Kırşehir'de debbağlar şeyhi Ahi Evren'le ortaya çıktı. *Fütüvvetnâme*ler esnafın, işçilerin ahlâk kitabıdır. Mikail Bayram'ın bu

21 Bkz. Halil İnalcık, "The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul", [Türkçesi için bkz.: "İstanbul'un İncisi: Bedesten", Mustafa Özel (haz.), *İktisat ve Din*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, s. 119-136].

konudaki çalışmaları önemlidir.[22] Bu teşkilatta asıl sorumlu kethüdadır. Kethüda devletle olan ilişkileri, hammadde temini gibi dış ilişkileri sağlayan bir görevlidir. Loncanın çalışma adabı, işçilerin disiplini, malların göreneğe ve belli bir nizama göre yapılmasından sorumlu olan kişi yiğitbaşıdır. Arapça *fetâ* yine fütüvvet teşkilatıyla ilgilidir. *Yiğitler*, yahut *fetâ*, çalışan işçilerdir. *Yiğitbaşı* işçilerin mümessilidir. İş disiplininden ve üretimden o sorumludur. Kapandan malzemeyi yiğitbaşı temin eder, malları pazara yine o götürür. Bu idarecileri ustalar kendi aralarından seçerler, bunlar devlet tarafından empoze edilmez. Bu suretle esnaf, idarî bakımdan da özerktir. Esnaf loncası bunlardan dolayı devlete sadece kendi nizamlarını korumak için başvurur. Bu sebeple devlet nezdinde her esnafın seçimle gelen kethüdası ve nizamları hem devlet kayıtlarında hem kadı sicillerinde yazılıdır. Devlet bir şikayet ortaya çıkarsa o nizamlara göre hareket eder. İhtilafları önlemek için her seçim sonunda seçilenleri defterlere kaydeder. Arşivlerde buna ait kayıtlar çoktur. Bu, devletin lonca üzerinde Osmanlı döneminde, devlet önem kazanmadan önce kontrolde bulunduğunu göstermez. Yukarda belirttiğimiz gibi her lonca özerktir. Buna rağmen İsrailli tarihçi Baer, Osmanlı devrinde loncaların tamamen devlet kontrolü altında olduğunu iddia eder. XIII.-XV. yüzyıl Anadolu'sunda şehirlerde ulemâ ve ahiler, halk üzerinde güçlü nüfuz sahibi idiler. Halkın çıkarlarını ve tutucu eğilimini temsil ettikleri için, şehre hakim olmak isteyen beyler ve hükümdarlar, onları kazanmak gereğini duyarlardı. Onları el üstünde tutar, dinî eserler, cami, medrese ve özellikle de zaviye ve hankahlar tesis ederlerdi. Şehrin ulemâsı, ahiler "şehir a'yanı" olarak, siyasî kuvvet karşısına birleşik bir heyet olarak çıkarlar ve isteklerini kabul ettirirlerdi. Beyler, şehri rakiplerine kaptırmamak için onların direktiflerini benimserlerdi.

Esnaf arasında Ahi Evren ilk debbağlar şeyhidir. Ahi Evren geleneğini devam ettiren debbağlardır. Deri sanayii, Osmanlı esnafı arasında pek çok hammaddeyi hazırlar. Ayakkabılar, at eğerleri, koşum malzemesi, hatta sofra altına serilen örtüler hep deriden yapılırdı. Yani sanayinin yüzde elliden fazlasını dericiler sağlarlardı. Debbağlar, şehirde en kalabalık ve işçileri bakımından en aşağı seviyedeki esnaf sayılır. Debbağlık çok pis bir iştir. Şehrin dışında dere kenarlarına yerleştirilirlerdi. İstanbul'da sur dışındadır. Pis kokar; derinin üzerindeki tüylerin dökülmesi için deriler köpek dışkısına yatırılırdı. Köpek dışkısı toplayıcıları vardır. Köyden yeni gelen ve henüz mahareti olmayan işçiler burada çalışırlardı. Ahi Evren geleneğine göre en bağımsız esnaftır. Kendi mahkemeleri ve hapishaneleri vardır. Kadı ve devlet bunların işine karışmaz. Bu sebepten de halk isyanlarında en başta harekete geçenler debbağlardır.

Kanunî'ye atfedilen bir beyan vardır: Yeniçeriler edepsizlik yapınca, Kanunî şöyle demiş: "Biz askeriz, kimse bize dokunamaz demeyin. Benim İstanbul'da 5000 kişilik bir ordum var, onunla sizi te'dîb ederim." Kanunî'nin bu sözüyle

22 Mikail Bayram, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu*, Konya, 1991.

kastettiği debbağlardır. Bütün Orta Doğu şehirlerinde halk hareketlerinin başında olurlar. Bunlara *ayyâr* denilir. Yağmalarda, isyanlarda bunlar başta gelirler. Karl Marx bunlara "lümpen proletarya" der. "Her şehirde isyan ve yağmaya hazır bir grup var" diyor Buharin. Bunlar komünizm literatüründe işçi sınıfının en aşağısında yer alan en talihsiz grup sayılır. İşte söz konusu grup, Osmanlı şehirlerinde tabakhane esnafıdır. Son zamanlarda Bosworth, Cahen ve Taeschner, İslam şehirlerindeki bu gibi gruplar hakkında araştırmalar yaptılar. Bizde de tek tük araştırma var. Bu grupların zengin gayrimüslim mahallelerinde yangın çıkarıp yağmaya giriştikleri bilinmektedir. Yakın Doğu tarihi için bu gibi lümpen proletarya araştırmaları eksiktir. Bizde Evliya Çelebi şehir tarihi için önemli bilgi sağlamaktadır.

Esnaf hakkında şu konu üzerinde de ayrıca durmak lazım: Teşkilat ve fütüvvet bakımından Selçuklu Anadolusu çok gelişmiştir. Osmanlılar Rumeli'yi fethedince, bu sistemi Rumeli'ye taşıdılar. Evrenos Gazinin daha Ucbeyi iken kasabalar tesis ettiğini, hanlar inşa ettiğini görüyoruz. Rumeli'nde Balkan şehirlerinin ortaya çıkması bakımından Rumeli araştırmalarında bunu ayrıca belirtmek lazım. Rumeli'de büyük şehirlerin teşekkülü hep Osmanlı devrinde olmuştur. Mesela Bulgaristan'ın merkezi halen Sofya'dır. Osmanlı fethinden önce Bulgarların merkezi Tırnova idi. Osmanlılar bir kale inşa ederek Sofya'yı beylerbeyliği merkezi yaptılar. İstanbul'dan Sofya'ya giden yol üzerindeki Filibe, tüccarın ve seferlerde orduların konakladığı muazzam bir şehir haline geldi. Selanik aynı şekilde gelişti. Osmanlılar Selanik'e Yahudileri getirip yerleştirdiler. Orada Yeniçeri çuhası imalathaneleri sayesinde Selanik gelişti. Daha XIV. asır sonunda Alman esir Schildberger Edirne'yi en büyük şehirlerden biri olarak anar. Saraybosna küçük bir kasaba iken büyük bir merkez haline geldi. Bugün de Bosna devletinin merkezidir. Belgrad, Macarların elinde ufak bir kale idi. Osmanlı devrinde büyük bir şehir haline geldi. Osmanlı şehirciliği hanları, çarşıları, bedestanı, meydanları, camileri, köprüleri, kervansarayları ile tamamen Selçuklu Anadolu'sundan intikal eden ileri bir sistemdir. Sanat tarihçilerimiz evvela bütün ayrıntılarıyla bu sistemi tespit etmek ve sonra bu sistemin nasıl yayıldığını göstermek zorundadırlar.

Osmanlı şehrinin sosyal yapısı da kendine özgü bir sistem dahilinde yapılanmıştır. Özel hayatın dinlere göre ayrıldığı mahalleler ve ortak mekanlar, İstanbul'da külliyeler etrafında bir sistem dahilinde kuruldu. Bunun için bugün *külliye* adı kullanılıyor. Bu isim yanlıştır, bunun asıl adı *imâret*tir. Bizde şehir tarihçiliğinin babası rahmetli Osman Nuri Ergin tabiri düzeltmiştir.[23] *Osmanlı İmaret Sistemi* adlı bir kitap yazdı. *İmaret* kelimesi daha dar bir manada fakirlere yemek dağıtan bir kurum olarak kullanılır. Fakat daha geniş anlamda artık yerleşmiş bir tabir olarak *imaret*, külliyelere tekabül eder.

23 Osman Nuri Ergin, *Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul: Cumhuriyet, 1936.

Bu noktada külliyelerin nasıl oluştuğundan bahsetmek gerekir. Osmanlı şehirleri bu çekirdekler etrafında kurulmuştur. Boş bir arazide, mesela İstanbul'da harap bölgede, Sultan yahut bir devlet ricalinden birisi bir imâret tesis eder. Bu imâret, durumuna göre şu birimleri ihtiva eder: Ortada cami yahut mescit, onun yanında medrese, çocuklar için mektep ve yanında imâret bulunur. Camiye bağlı olarak çoğu kez bir kütüphane bulunur. Demek ki imaret cami, medrese ve dar anlamda imâret gibi üç temel birimden oluşur. Ayrıca bazı imaretlerde kervanlar için develik olur.

Bu külliyeler iki büyük birimden oluşur: Vakıf şartlarına göre hizmet veren cami, medrese, imâret ve bazen de tekkeler yapılır. Bu birimin idamesi ve tamirat gibi külliyenin devamını sağlayan iktisadî birimler ikinci kısmı teşkil eder. Bunlar külliyeye gelir temin eden birimlerdir. Bunların başında kervansaray, han ve hamam gelir. Hamam İslam'ın temizlik hususunda koyduğu kurallar dolayısıyla büyük önem taşır. Osmanlı şehirlerinde büyük hamamlar *çifte hamam* diye anılır. Kadın ve erkekler için ayrı ayrı kurulur. Hamamın geliri çok iyidir. Külliye vakfının gelir kaynağını, dükkan, hamam, çarşı sağlar. Yani külliye vakıf esasına göre kurulmuştur. Bunun da sebebi, külliyenin devamını ebediyen garanti etmek arzusundan ileri gelir. Çünkü vakıflar, sultan dahil hiç kimse tarafından değiştirilemez, ilga edilemez. Bu suretle gerek ekonomik gerek idarî birimler vakıf sayesinde tamamıyla devamlı bir temele oturmuştur. Osmanlı şehirlerinin kuruluşunda bu sistem esas alınmıştır.[24]

Bilhassa Fatih Sultan Mehmed bu sistemi uyguladı. 1459'da vezirleri çağırdı ve onların her birine İstanbul'da birer külliye inşa etmelerini emretti. Çünkü İstanbul boş ve harap bir şehirdi. Bu suretle Mahmud Paşa, Gedik Ahmed Paşa, Murad Paşa, Hadım Ali Paşa külliyeleri ve zamanla etrafında mahalleler oluştu ve şehir bu şekilde gelişti. Bu külliyeler etrafında halk gelip yerleşmek suretiyle mahalleler büyüdü. Bu sistemin merkezi, şehrin *cami-i kebir*idir. İstanbul'un cami-i kebiri Ayasofya'dır. Her şehirde bir Ulu Cami vardır. *Ulu cami*, şehir halkının ibadet için toplandığı ve siyasî, toplumsal olayların halk tarafından konuşulduğu yerlerdir. Büyük şehirlerde nüfuzlu paşalar külliyeler kurar ve şehri geliştirirlerdi. Şehirlerde mahallenin merkezi mescittir. Hıristiyan ve Yahudi mahallelerinde sinagog yahut kilisedir. Bu durum, şehirlere dinî bir hüviyet kazandırır.

3. Vakıflar

Osmanlı şehirciliğinin gelişmesinde ve idamesinde temel kurum vakıftır. Mesela *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* incelenmeden, İstanbul'un bir Osmanlı-Türk şehri olarak nasıl meydana geldiği anlaşılamaz. Ekrem Hakkı Ayverdi ve Barkan'ın neşrettiği bu defter incelenmeden İstanbul'un tarihi yazılamaz. Bu defter XVII. asır ortalarında bitiyor. Vakıfların gelirleri, toplayanlara

24 Bkz. Halil İnalcık, "Istanbul", *Encyclopedia of Islam*; a.mlf., "İstanbul (Türk Devri)".

ait kayıtların tutulduğu Câbî defterleri müftülük arşivindedir. Yani İstanbul'un tarihi henüz yazılmış değildir. Başta İstanbul ve diğer liman şehirleri İzmir; İskenderun, Antalya, Selanik, Trablusşam, Beyrut, Sinop, Samsun ve Trabzon'un şehir gelişimi başka faktörlerin tesiri altındadır. Bunları ayrıca araştırmak lazımdır. Bu konuda Çağlar Keyder ve arkadaşlarının neşrettiği liman şehirleri kitabı çıktı. Selanik hakkında da bazı eserler yayınlandı. Beyrut üzerinde Abdülkerim Refik'in çalışmaları var. Liman şehirlerinin kendine özgü gelişme çizgileri vardır.

F. Halil İnalcık'ın Şehir Tarihi Bibliyografyası (Kronolojik)

"Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, 1947, sy. 11, s. 693-708.

"Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, 1948, c. IV, s. 345-357.

"Bursa", *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı, 1960, c. I, s. 1333-1336.

"Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1960, c. III, sy. 2, s. 131-147 [aynı yazı, yazarın *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy* adlı çalışması içinde de yer almaktadır (London: Variorum Reprints, 1978)].

"Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar I", *Belleten*, 1960, sy. 24, s. 45-101.

"Erzurum", *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı, 1965, c. II, s. 712.

"Eyâlet", *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı, 1965, c. II, s. 721-724.

"Gelibolu", *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı, 1965, c. II, s. 983-987.

"The Rebuilding of Istanbul by Sultan Mehmed the Conqueror", *Cultura Turcica*, 1967, c. IV, s. 5-15.

"The Policy of Mehmed II Toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, 1969-1970, sy. 23-25, s. 231-249.

"Istanbul", *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı, 1973, c. IV, s. 138-140.

"The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul", *International Journal of Turkish Studies*, 1979-1980, c. I, sy. 1, s. 1-17.

"Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihi İle İlgili Belgeler: Bursa Şer'iye Sicillerinden Seçmeler", *Belgeler*, 1980, c. X, sy. 14, s. 1-90.

"Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihi İle İlgili Belgeler: Bursa Şer'iye Sicillerinden Seçmeler II", *Belgeler*, 1988, c. XIII, sy. 17, s. 1- 42.

"Eyüp Sultan'da Yapılması Gerekenler", *İstanbul*, 1982, sy. 3, s. 148-149.

"The Appointment Procedure of a Guild Warden (Kethudâ)", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 1986, sy. 76: *Festschrift Andreas Tietze*, s. 135-142 [bu yazı, *The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire* (Bloomington: Indiana University Pres, 1993) adlı eser içerisinde de yer almaktadır: s. 194-201].

"Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası", çev. Fahri Unan, *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1988, sy. 3, s. 205-214.

"Istanbul: An Islamic City", *Journal of Islamic Studies*, 1990, s. 1-23 [bu yazı, yazara ait *Essays in Ottoman History* (İstanbul: Eren Yay., 1998) başlıklı çalışma içerisinde de yer almaktadır: s. 247-271].

"Ottoman Galata, 1453-1553", Edhem Eldem (ed.), *Prèmiere Recontre Internationale sur l'empire Ottoman et la Turquie moderne*, İstanbul: l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes, 1991, s. 17-105 [bu yazı, yazara ait *Essays in Ottoman History* içinde de yer almaktadır: s. 275-376].

"İstanbul: Bir İslam Şehri", çev. İbrahim Kalın, *Dergâh*, 1992, sy. 24, s. 14-15; sy. 25, s. 15-17; *İslam Tetkikleri Dergisi*, 1995, cilt 9, s. 243-269.

"A Case Study of the Village Microeconomy: Villages in the Bursa Sancak, 1520-1593", *The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire*, Bloomington: Indiana University Press, 1993, s. 161-176.

"Eyüp Projesi", *Eyüp: Dün / Bugün, Sempozyum, 11-12 Aralık 1993*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1994, s. 1-23.

"Eyüp Sultan Tarihi Ön Araştırma Projesi", Tülay Artan (ed.), *XVIII. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., s. 1-14.

An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1600, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, The Customs Register of Caffa, 1487-1490, Cambridge: Harvard University, Ukrainian Research Institute, 1996.

"İstanbul'un İncisi: Bedesten", Mustafa Özel (haz.), *İktisat ve Din*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, s. 119-136.

"Eyüp Sicillerinde Toprak, Köy ve Köylü", *XVIII. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1998.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600, çev. Halil Berktay, c. I, İstanbul: Eren, 2000.

"İstanbul (Türk Devri)", *DİA*, 2001, c. XXIII, s. 220-239.

"Istanbul After the Conquest", *Istanbul City and Municipality*, İstanbul: İstanbul Metropolitan Municipality Department of Cultural and Social Affairs Press, 2002, s. 31-38.

"Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası", *(Habitat II) Dünya Kenti Istanbul*, İstanbul: Tarih Vakfı, s. 22-37.

"The Conqueror, The Conquest and the Rebuilding of Istanbul", çev. Orhan Birgin, *(Habitat II) Istanbul-World City*, İstanbul: Tarih Vakfı, s. 22-37.

"Açış Konferansı", *I. Üsküdar Sempozyumu, 23-25 Mayıs 2003, Bildiriler*, c. I, İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004, s. 11-14.

Urbanism in Turkish-Islamic- Ottoman Tradition and Studies of Halil İnalcık

Halil İNALCIK - Bülent ARI

Abstract

First part of this article focuses on the researches of Halil Inalcik on urban history. One of the basic archival sources on this topic is Ottoman Court registers (*Sijills of Sharia*). Prof. İnalcık has begun his early researches on these registers at Bursa. After thorough examination on these material, he published a series of articles. Besides, he discovered certain sultanic decrees of Mehmed II the Conqueror, among these registers of Bursa. After Bursa, İnalcık intensified his studies on demographic, historical, administrative, social structure of Istanbul. Second part of this article emphasises

1. Ottoman-Turkish methods of conquest,
2. Settlements within the cities, and
3. Settlements of various religious and social groups in the cities.

Within this context, from early XIVth century onwards, Ottoman methods of conquest, and involvement of Islamic principles were handled. Then, the first measures, taken by the Ottomans after the conquest were examined. In this regard, a physical description of fortresses and cities are given, and military and administrative authorities of the cities are enlisted. Historical development of Istanbul after the conquest in 1453 is also emphasized in the article. Activities on rebuilding and repopulating Istanbul, carried out by the Ottomans are explained with contemporary demographic tables. Within Istanbul, researches on Eyüb, Galata, and Üsküdar constitute another special focus of interest. The artizans, the guild system, and their relationship with the state is also mentioned. The article is concluded with the characteristics and historical development of Frontier (*Uc*) cities. A bibliography of Halil İnalcık on history of urbanism is given at the end of the article.

Keywords: Istanbul, Bursa, City, Population, Inalcik.

Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalcık'ın Çalışmaları

Halil İNALCIK - Bülent ARI

Özet

Bu makalenin birinci bölümü Halil İnalcık'ın şehir tarihi üzerine yaptığı araştırmalara odaklanmaktadır. Şehir tarihinin en önemli arşiv kaynaklarından biri, Osmanlı Şer'iyye sicilleridir. Prof. İnalcık bu konudaki ilk araştırmalarına Bursa sicilleriyle başlamış ve bu konudaki derinlemesine incelemeler sonucu bir seri makale yayınlamış-

tır. Fatih Sultan Mehmed'in bazı fermanlarını da bu siciller arasından bulup yayınlamıştır. İnalcık'ın Bursa'dan sonraki çalışmaları İstanbul'un tarihi, demografik ve sosyal yapısı üzerine yoğunlaşır. Makalenin ikinci bölümünde ise genel olarak,

1. Osmanlı – Türk fetih usûlleri,
2. Şehirlerde yerleşim ve
3. Şehirlerdeki çeşitli dinî ve sosyal grupların yerleşimi

hakkında bilgi verilmektedir. Bu bağlamda, XIV. asırdan itibaren Osmanlı fetih usûlleri ve bu hususlaki İslâmî ilkeler dikkate sunuluyor. Fetihten sonra, şehirlerde alınan ilk tedbirler örneklerle açıklanıyor. Bunun için de hisarlar ve şehirlerin fizikî yapısı hakkında genel bir çerçeve çizildikten sonra şehirdeki askerî, idarî otoriteler sıralanıyor. Bunun ardından, makalede 1453 yılında fethinden sonra İstanbul'un yeniden inşası ve iskânı için yürütülen faaliyetler, çağdaş kaynaklara dayanılarak ortaya konmaktadır. Ardından, ayrı bir inceleme konusu olan Eyüp, Galata ve Üsküdar üzerine yapılan çalışmalar değerlendirilir. Esnaf, lonca teşkilatı ve bunların devletle olan ilişkileri de bu çerçevede ele alınır. Makale Osmanlı Uc şehirlerinin tarihî süreç içindeki gelişimi ile tamamlanmaktadır. Son bölümde Halil İnalcık'ın Şehir Tarihi Bibliyografyası eklenmiştir.

Anahtar kelimeler: İstanbul, Bursa, Şehir, Nüfus, İnalcık.